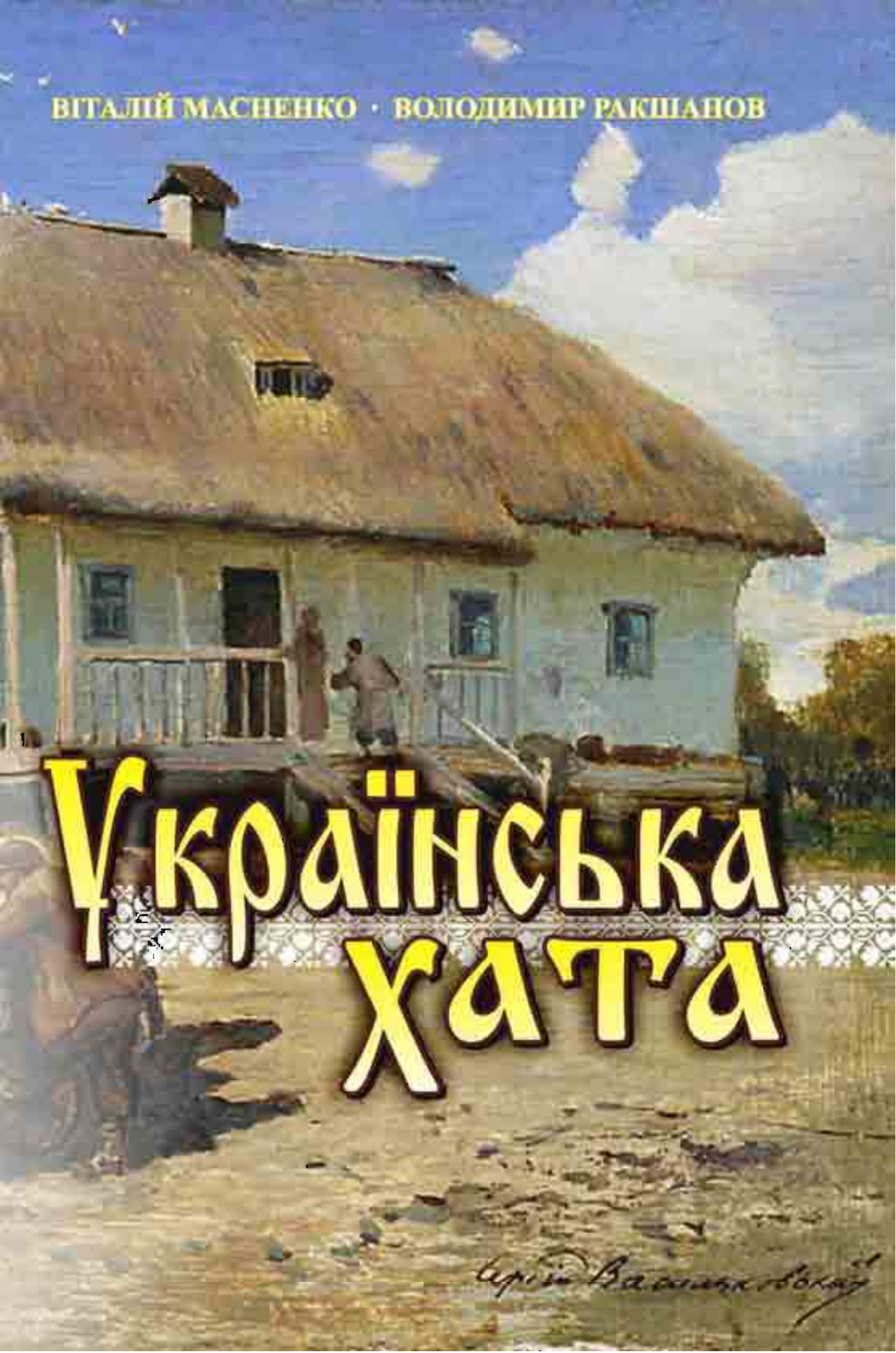

ВІТАЛІЙ МАСНЕНКО · ВОЛОДИМИР РАКШАНОВ

Українська хата

Сергій Васильковський

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
Осередок Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах

Віталій Масненко, Володимир Ракшанов

УКРАЇНСЬКА ХАТА

Черкаси – 2012

УДК 398.341:94(477)
ББК 63,5(4УКР)-423
МЗ1

*Схвалено рішенням кафедри історії та
етнології України Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького
(протокол № 3, від 27. 10.2011 р.)
і Президії Осередку НТШ у Черкасах
(протокол №4, від 1.12.20011 р.)*

Масненко В. В., Ракшанов В. Б.
Українська хата. Науково-популярне видання. –
Черкаси: Брама–Україна, 2012. – 190 с.: іл.

Науково-популярне етнографічне видання “Українська хата” висвітлює народне житло як самобутнє явище в історії архітектури в естетичному й побутовому аспектах, які тісно пов’язані з українськими традиціями, символами, звичаями й обрядами.

У дослідженні розповідається про виникнення, становлення та складний генезис житла в різних історико-етнографічних регіонах, а також визначено основні риси української хати, її різновиди, подано ретроспективний огляд її розвитку від найдавніших часів до наших днів.

Книжку адресовано широкому колові читачів, зокрема етнографам, етнологам, історикам, краєзнавцям, студентам та всім тим, хто цікавиться традиційною українською культурою.

ISBN № 978-966-453-115-0

© Масненко В. В., 2012

© Ракшанов В. Б., 2012

© Світлини, Ракшанов В. Б., 2012

ВСТУП

Для українця рідна хата – це святиня, уособлення всесвіту, де долівка – земля, стіни – гори й ліси, а стеля – небесна баня (склепіння), сволок на стелі – Чумацький Шлях, а покуть – небесна ясна зоря.

За визначенням Української Радянської Енциклопедії, хата – це тип житлової будівлі. Словник Бориса Грінченка тлумачить поняття хата так: це і дім, і окрема кімната, і могила. За стародавнім українським звичаєм небіжчиків ховали не лише на цвинтарі, біля церкви, а й під порогом хати, щоб часточка душі рідної людини передалася кожному, хто входить.

Формувалася українська хата протягом багатьох століть, і прийшла вона до нас із сивої давнини.

Хата для українця стала всім – і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю. Витязь молодого української поезії Василь Симоненко так сказав про хату:

Ти була мені наче мати,
Ти служила мені як могла –
Кожна кроквочка, кожна
лата
Не жаліла для нас тепла.

Українська хата – незвичайне й самобутнє явище в історії архітектури. Історичні та природні особливості окремих районів сприяли появі місцевих рис у будові хати. Проте в основних архітектурних формах і плані вона майже всюди однакова. Зумовлено це тим, що українська хата – продукт творчості автохтонного хліборобського населення, яке споконвічно жило на своїй території. Фасад завжди має видовжені стіни й високий дах. Відчувається потяг народних умільців до симетрії, до певних гармонійних пропорцій.

Архітектура української хати створювалася протягом тривалого часу шляхом безперервного вдосконалення прийомів і форм, що відповідали умовам життя людей, звичаям та їхнім художнім смакам. Від діда – батькові, від батька – синові передавався набутий досвід, відточувалися грані майстерності, поліпшувалися професійні прийоми й навички, створювалися народні архітектурно-будівельні й декоративно-художні традиції.

Традиційне українське житло, хата, надзвичайно цікавий і оригінальний витвір нашого народу, втілення його світоглядних уявлень і, по суті, своєрідний пам'ятник самому народові, точне відбиття його вдачі, етнічної самобутності й національного характеру.

Ми маємо пам'ятати, що хата – це лише матеріальне втілення духовного світу українців. Свідчення цього – сама хата: починаючи від її конструктивних особливостей, матеріалу, інтер'єру, оздоблення – все має не лише матеріальне, утилітарне значення, а й виразне символічне, духовне, світоглядне втілення.

Тому хата для українця виступала не тільки житлом чи приміщенням для виробничої діяльності, а водночас була храмом, утіленням рідного краю, матері, батька.

Хата це й історична категорія. В її інтер'єрі, організації, конструктивних особливостях відбиваються українські народні традиції, символи, життєві правила, звичаї й обряди. Хата, по суті, була втіленням всього світу, всього життя людини, її роду. Українське народне житло пройшло складний багатовіковий шлях розвитку. Принаймні вже від енеоліту, трипільської культури можна вести мову про заміну первісної форми житла – хатини на справжній будинок. Цікаво, що трипільське житло за своїми конструктивними особливостями, матеріалами, оформленням інтер'єру дуже подібне до традиційної української хати. Напевно, це не випадковий збіг. Тут можна вбачати початок формування традиції будівництва житла.

Розвиток житла відбувався шляхом постійного вдосконалення. Від одно- і двокамерної до традиційно трикамерної споруди. В різних історико-етнографічних районах України простежуються регіональні особливості (викликані специфікою природно - кліматичних умов, контактами з іншими народами тощо), але на всій етнічній території (і навіть за її межами) українська хата майже всюди однакова в основних формах і плані. Фасад (чільна, передня, парадна частина) має видовжену форму. Приміщення найчастіше розміщуються за схемою хата-сіни, хата-сіни-комора, хата-сіни-хата. Житлове приміщення у плані завжди має прямокутну форму, наближену до квадрата (розмір 5х6). Майже скрізь хата має високий дах. За винятком гірських районів Карпат і окремих районів Полісся, хати білені. Точно дотримується схема розміщення дверей і вікон. Майже в усіх регіонах навколо зовнішнього боку стіни насипалася призьба (приспа). Скрізь було поширене оздоблення хати розписом, як зовні, так і всередині. Червона смуга вище долівки – для охорони від нечистих сил. Настінні орнаменти, розписи дверей, надвіконець: дерево життя (квіт), козак, берегиня, інші традиційні орнаменти. Широко використовувалися орнаменти різьбою (надто в Карпатах).

На Поліссі стіни хати будували в зруб. Хати Правобережжя й Поділля мали рублені, вальковані або складені з каменю й обмазані глиною стіни, іноді щедро оздоблені декоративним розписом, дах – чотирисхилий, солом'яний. Хати Лівобережної України мали також рублені або вальковані стіни, обмащені глиною й побілені, різьблені віконні лиштви, піддашки на стовпчиках і солом'яні дахи. Гуцули й бойки будували рублені хати, покрівлю робили з гонту [1]. Спереду хати будували галереї, позаду й з боків хати зводилися притули – приміщення для овець, комори, стайні.

Отже, народна традиція житлового будівництва підтверджує те, що культурна спадщина українців має світовий рівень. Наш народ уніс вагомий вклад у світову скарбницю, істотно збагативши її.

Біленька хата – візитка України

Хати в Україні біленькі, сповнені теплом і чистотою, чепурні й веселі. Неодмінно обсажені квітами – чорнобривцями, айстрами, а надто мальвами: гарними, високими, стрункими, як українські дівчата. І яких тільки різновидів хати не побачиш! А якими ніжними, лагідними, пестливими означеннями обдаровують її народні вуста! Вона й батьківська, й бабусина, й рідна, писана, біла, хлібна, тепла, смерекова, світла, чепурна, весела...

Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють,
А долі сивий наш козак
Дніпро з лугами виграває,
А онде, онде за Дніпром,
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.

(Т.Шевченко, "Сон", 1847 р., Орська кріпость) [2].

Саме біла сорочка, біла свита, біла хата завше були національною прикметою українця. У народній уяві біла барва з давніх-давен була символом чистоти, душевної краси. Освячений віками звичай мазати й білити хати став одним з еталонів охайності, дбайливості й культури господарів дому. Зважте ще й на те, що будівельний матеріал – вапно, крейда й глина – є в Україні повсюди й доступні для будівництва осель. Хай де живуть українці – в Австралії, в Канаді, в Бразилії чи в Росії – за характерними ознаками

житла можна вирізнити українське село, яке вражає своєю мальовничістю: верби над ставками, гаї, вишневі садки коло хат, буйним цвітом чарують мальви попід вікнами, а на тинах вигріваються й сушаться на осонні розмальовані глеки.

- Село! і серце одпочине
Село на нашій Україні –
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам бог витає над селом.
(Т.Шевченко, "Княжна", 1847 р., Орська кріпость) [3].

Села завше розташовувалися там, звідки проглядались долини рік з луками, ліси, сусідні села, над битим шляхом височіли тополі. Тисячоліттями, нагромаджувався досвід, складалися народні традиції. Майстри вибирали місцини, де б житло було в гармонії з природою.

Науковці Є.Кричевський і Т.Пассек довели беззаперечно існування українських прадавніх сіл і “протоміст” ще 5 тис. років до н.е.

Трипільське поселення Коломийщина на Подніпров'ї. Реконструкція Т. Пассек

Забудова трипільських поселень складалася з одного або кількох жител, де центр був вільним. Вирізняють два типи житла цієї епохи: заглиблені (землянки й напівземлянки) й наземні. Вони мали, як правило, дерев'яний каркас, заповнений хмизом і затертий глиною, двосхилі та чотирихилі дахи на вертикальних стовпах без стелі. Усередині житла, при чільній стіні, з вальків робили різні підвищення для лави, навпроти – для печі. Це підвищення поступово переходило в лежанку. Поряд був жертovníк. Щоб відвертати зле й залучати добре, стіни, вікна, двері, карниз печі, поріг трипільської хати були орнаментовані білим, червоним, синім і жовтим кольорами [4]. Відоме селище Коломийщина на Дніпрі мало 39 осель, здебільшого великих (20x5 м, 17x8 м), розділених перегородками, з 4-5 печами. Були житла й менші розміром (7x4 м).

Найпростішим і давнім було однокамерне житло, яке стало головною формою житлового простору в VIII-XI ст. Скажімо, на Поліссі однокамерний тип житла, як найбільш традиційний, дійшов навіть до другої половини XIX – початку XX ст.

Для масового народного житла у VIII-IX ст. характерним було кріплення даху на стовпцях – це старовинна форма будівництва.

В Київській Русі був поширений двокамерний (хата + сіни) тип народного житла. Називали таке житло п'ятистінкою.

У X-XI ст. тут виник трикамерний тип житла з входом у сіни. Таке житло складалося з теплої хати, холодної кліті й сіней.

У XVI –XVIII ст. села забудовувалися залежно від рельєфу, в який уписувалися оселі найзручніше для їхніх мешканців. Найбільш поширеним типом житла був трикамерний поділ простору (хата + сіни + комора). Печі використовували курні, напівкурні й білі, які топили "по - чистому".

Село (слобідка) козацької доби XVI-XVIII ст.

Стрімкий розвиток ремесел, хліборобства, розширення торгівлі сприяли прогресивним соціально-економічним процесам. Це позитивно позначилося й на характері сільського будівництва, збільшенні в господарстві споруд виробничого призначення, вдосконалюються методи й архітектура народного будівництва. Стіни скріплюються не лише способом "простий замок", а й "у лапу", "зарізки". Рублені дахи замінили кроквяними.

У другій половині XIX ст. традиційну забудову осель і двору зумовлюють вагомі соціально-економічні та фізико-географічні зміни, етнічні традиції, розміри й конфігурація садибних ділянок і низка інших причин, які об'єктивно й суб'єктивно впливали на зміну й розвиток народного житла.

Село на Полтавщині першої половини XIX ст.

Новий період масового житлового будівництва припадає на другу половину XX ст. Цей період у житловому будівництві відзначається, насамперед, зміною плану забудови. З перетворенням сіней у кухню, а комори – в друге житлове приміщення. Велика кімната перетворюється у святкову для прийому гостей і проведення сімейних свят і обрядів. Отже, відбуваються зміни в організації внутрішнього простору хати.

С. Чернещина Золотоніського району Черкаської області кінця XX ст.

Смт. Драбів Черкаської області кінця XX ст.

Ширше використовується в будівництві цегла, вапно, камінь, цемент, а для покрівлі на житлах – палена черепиця, шифер, залізо. Самани використовуються рідко, хіба що в перші післявоєнні десятиліття. Житло, як правило, будують на кам'яному фундаменті. Зовнішні стіни роблять під розшивку або штукатурять під шубу, білять або фарбують нейтральними кольорами

Стрімкий розвиток науки, поява принципово нових будівельних матеріалів, на початку ХХІ ст. спричинює зміну методів і форм побудови житла. Уходять в ужиток такі назви, як євроремонт, євростандарт, європейський стиль.

Мистецтво будівництва української хати передавалося віками з покоління в покоління. Народне будівництво відповідало функціональним потребам людського життя, кліматичним умовам на теренах краю, духовним та естетичним запитам давнього українського етносу. Візитна картка України – біленька хата. Рідна батьківська домівка оспівується в піснях і легендах, звичаях і переказах, її відбиток у виробах декоративно-прикладного хатнього мистецтва, народних віруваннях і християнських ритуалах. У духовних підвалинах нашого буття українська хата посідає одне з визначних місць.

ЖИТЛО З ПОГЛЯДУ ЕТНОЛОГІЇ

Житло – природний або штучний притулок людини, пристосований відповідно до кліматичних умов. Житло виконує низку суттєвих функцій:

- перш за все, це захист від несприятливого впливу довкілля – опадів, вітру, холоду, спеки тощо,

- задовольняє життєві потреби людини: місце відпочинку і сну, приготування і вживання їжі та інше;

- використання житла для господарчих потреб: майстерня для домашніх промислів та окремих ремесел (гончарство), зберігання господарчого реманенту, утримання худоби (молодняк узимку) тощо.

Всі названі функції мають ужиткове (утилітарне) спрямування. Водночас у традиційному суспільстві житло виконує й інші складніші завдання:

- народний світогляд зокрема українців відповідно матеріалізувався в житлі. У такому сенсі воно було і моделлю всесвіту, і домашнім святилищем, і оберегом, і захистом від темних сил,

- крім цього, житло виконувало певні знаково-сигнальні функції.

Своєрідні риси житла – це яскрава етнічна прикмета (етнічний символ). У межах одного народу житло несло також соціально-престижне навантаження (різні верстви населення – різні господарчі можливості у зведенні житла). Відповідно, заможне житло – символ значного соціального і станового становища.

- Могли бути вияви і певних регіональних відмінностей, викликаних природно кліматичними умовами, особливостями ландшафту, впливами інших народів.

У житлі також виявляється належність їхніх власників до різних релігійних конфесій. Традиційне житло містило інформацію про стан родини, її склад, наявність в оселі дівчини на виданні тощо.

Таким чином, навіть виходячи з перерахованих функцій, зрозуміло, що вивчення історії житла, а надто його традиційного типу, дає важливу етнічну інформацію. Так вважає більшість науковців, проте не всі. Так, В. Петров (з українських учених) вважав, що житло і його історичні форми не можуть розглядатися як суто етнічна ознака, оскільки вони свідчать лише про господарчий і соціальний розвиток того чи іншого людського суспільства. Але це явно хибна думка.

Конструктивне житло розвивалося з вогнища. Піч (раніше відкрите вогнище) була центром житла, вся інша площа – своєрідною добудовою до неї.

Житло (штучного походження) буває:

- підземним (землянка);
- наземним;
- піднімається над поверхнею землі (будівля на палях).

Можна виділити й певні перехідні форми:

- напівземлянки й будинок на цоколі (підземна або напівпідземна частина будівлі).

Історично розвиток людського житла поділяється на 5 етапів:

Нижній палеоліт: використання природних об'єктів як житла (печери, укриття під кронами дерев тощо).

Верхній палеоліт: будівництво примітивного штучного житла (штучних печер, наметів).

Неоліт: перехід від примітивного житла до справжнього будинку.

Розвиток традиційних форм селянського житла в античну добу та в середньовіччі.

Заміна традиційного житла сучасними будовами.

Важливим аспектом дослідження житла є його картографування. При цьому можливі два підходи:

Відбиття поширення одного типу житла в межах усієї території, де він простежується.

Виділення окремої місцевості з фіксуванням усіх типів житла, які на ній поширені.

Важливо дотримуватися історичності (зіставляти житла різних епох), а також враховувати соціальне й майнове розшарування власників будівель.

Існує проблема визначення віку традиційного європейського житла (зокрема українського): сучасні науковці вважають, що це сталося в добу середньовіччя, не раніше. Щодо України під традиційним житлом звичайно розуміють українську хату кінця XVIII – початку XIX ст. і перших десятиліть XX ст.

Найдавніші житла на території України

Найдавніші житла в Україні відзначають з епохи палеоліту (мустьє – 100–35 тис. років тому). Виникнення довгочасних стаціонарних жител у цей час пов'язано зі значним похолодінням. Найдавніший житловий об'єкт в Україні, відкритий на стоянці Молдова (Подніпров'я), датується приблизно 40 тис. років тому. Його основа – овальна у плані огорожа, складена з кісток мамонта (12 черепів, 15 бивнів, 34 лопатки й тазові кістки, а також значна кількість інших великих кісток). Внутрішня площа житла – 8х5 м, на ній знайдено 15 вогнищ. За реконструкцією О.П. Черниша, житло мало вигляд куреня, що мав дерев'яний каркас, обтягнутий зверху шкурами тварин. У житлі було кілька входів, а воно само, вірогідно, складалося з двох приміщень (камер). Люди могли сидіти попід стінами на мамонтових щелепах і черепях, що правили за своєрідні лави.

Такого типу давнє житло знайдено в Україні в досить великій кількості (Межиріч, Мезін, Юдиново, Костенки IV (Олександрівка), Костенки I (Поляково)). На стоянці Авдєєво знайдено житло надзвичайно великого розміру 15х20 м (загальна площа близько 800 м²). Навколо великого житла розміщувалися менші: землянки й напівземлянки.

У цей період трапляються й житлові об'єкти іншого типу:

довге житло з багатьма вогнищами, іноді поділене на кілька ізольованих частин. Так, на стоянці Костенки IV знайдені житла 35х5 м, всі вогнища в житлі розміщені на

одній лінії, що свідчить про двосхилий дах. Подібна знахідка на стоянці Пушкарі (Новгород-Сіверський) – потрійне житло.

Таким чином, у палеоліті на території України простежується два типи жител (овальної й видовженої форми):

1. Землянки і напівземлянки.
2. Наземні будівлі.

Цікавий тип жител представлений у межах кукрецької культури (протонеолітична епоха – VII тис. до н.е.). Північне Причорномор'я, стоянка Ігрені: житла наземні й виконані в материковому піску на рівні нижнього гумусу. У багатьох із них простежуються сліди вогнищ. Житла мали конічну покрівлю з жердин, нахилених до центру, перевитих лозою і перекритих очеретом. На думку науковців такі житла певною мірою зберігали традиції будівництва часів палеоліту.

З поширенням і розвитком відтворювального господарства в неоліті й енеоліті на території України стали досконалішими й житла.

Хата трипільського періоду

Пізнання далекої минувшини дає чітке, глибинне розуміння і сприйняття сучасності, дозволяє заглянути бодай одним оком у прийдешнє. Згадується приказка, яка побутує в українців: все нове – то є давно забуте старе. Ця приказка торкається й нашої теми – українська хата.

Трипільська культура існувала в добу енеоліту близько 4000–2500 рр. до нашої ери між Південним Бугом та Дніпром [5].

Тривалість існування цієї культури становить понад 1500 років. Вона сприяла появі нової якості в житловому будівництві на теренах України. Лише на території Черкаської області, в Канівському, Тальнівському, Звенигородському, Шполянському й Монастирищенському районах, учені відкрили й дослідили 278 селищ-поселень трипільської культури.

Науковці застосовують розподіл трипільської культури в Україні на періоди, розроблений і запропонований у 30 р. XX ст. Т.Пассек. Виокремлюють три періоди існування: ранній (А), середній (В), пізній (С). Період В розділено на етапи VI, VI-II, VII. Період С – на етапи CI та CII.

Сьогодні в Україні відомі понад 1 500 поселень трипільської культури. За допомогою аерознімків у процесі дешифрування науковцям удалося визначити реальні розміри поселень. Такі поселення налічували від 7–15 до 100–200 житлових і господарчих споруд, населення яких становило від 50–100 до 500–900 мешканців. Існували великі праміста, площа яких становила 100–450 га, а населення сягало понад 10 тис. мешканців. Найбільше тогочасне місто світу було Тальянки – площа поселення 450 га, 2700 будівель, 2025 жител, проживало в ньому 14 175 мешканців. На Черкащині також були великі поселення, такі, як Майданецьке (270 га) й Доброводи (250 га). У лісостеповій частині межиріччя Південного Бугу й Дніпра нині досліджено майже 20 поселень, площа яких перевищує 100 га.

Трипільська вулиця зі щільним розміщенням будинків у Майданецькому прамісті.
Розкопки М.Шмаглія, М.Відейка, 1986-1991 рр.

У басейні Південного Бугу функціонувало велике поселення Могильна 14, площа якого сягала 10 га. На етапі VI існувало поселення Великий Кут, площа – 150 га. Значно пізніше в басейні р. Рось виникає поселення Миропілля. На перехідному етапі від середнього до пізнього Трипілля за 10 км від Великого Кута формується Гордашівське поселення площею 130 гектарів. На Кіровоградщині активно розвивається поселення Михайлівка, Васильків, Володимирівка, площа поселення якого сягає 100 га. Стогектарних розмірів сягають поселення на Подніпров'ї – Сушківка, Аполянка, Косенівка, Глибочок, Романівка. Поселення Розсоховатка й Вільхivecь мають площі майже 150 га кожне.

Територія лісостепової частини України – унікальне явище в розвитку первісного суспільства. Наддніпров'я й Наддністров'я – єдині в світі місця, де ширина чорноземної зони сягає 500 км. Учений-грунтознавець В.Докучаєв писав, що український чорнозем – це результат надзвичайно щасливого й дуже складного комплексу низки фізичних умов; і ніде на земній планеті, навіть за мільйони років, не може з'явитися такий багатий ґрунт, яким є місцеве, ні з чим не зрівняне багатство.

Прадавні поселення найчастіше розташовувалися на берегах річок, обмежених з двох або трьох боків ярами. Конструкція жител – вальковано-дерев'яні будинки прямокутної форми, завдовжки переважно 9–20 м і завширшки 4,5–5 м. Набула поширення каркасно-стовпова конструкція будівель, зокрема двоповерхових. Будівля суто для мешкання розташовувалася між двома дерев'яними площинами, цілі й колоті стовбури клали впоперек будови, спираючи кінці на стіни. Нижня площина слугувала підлогою, а верхня – стелею. Міжповерхові й горішні перекриття й стіни обмашували глиною. Стіни були повністю з глини або ж мали всередині дерев'яний каркас. Знайдені шматки таньку свідчать, що внутрішня поверхня була добре заглажена й пофарбована. Дах зводили двосхилий.

Підлогу будинку влаштовували над ґрунтом і простір під нею міг використовуватись як господарське приміщення.

Знайдені керамічні моделі будівель дозволяють уявити зовнішній вигляд, інтер'єр та оздоблення жител і культових споруд. Стіни жител прикрашали малюванням мінеральними фарбами. Використовували різьблені дерев'яні деталі.

Обігрівали приміщення як відкритими вогнищами, так і культовими й варистими печами.

Піч з оселі трипільців-хліборобів з Томашівського праміста.
Реконструкція Петра Курінного, 1926 р.

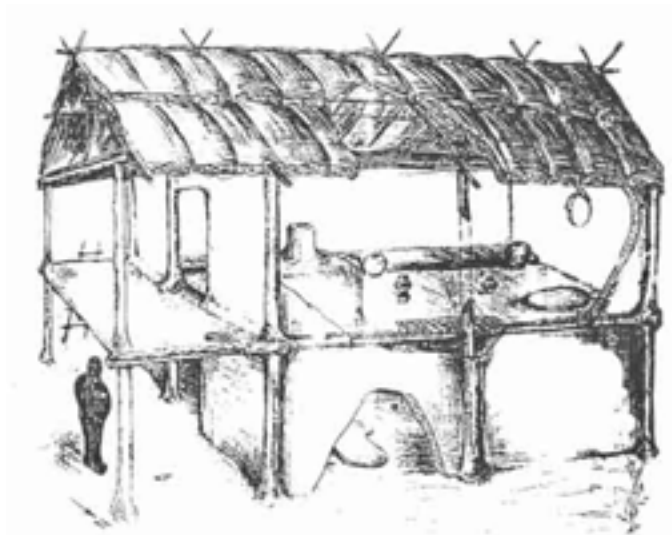
У прамісті Майданецьке Тальнівського району Черкаської області перше розкопане житло мало розмір 15х7 м. Знайдені обпалені шматки глини розміром до 10 см. Вони залягали посередині майданчика щільно й масивніше, а по краях – менше й розсипчасто. Житло, споруджене з глини й дерева, мало стелю і, ймовірно, два поверхи. Подібний принцип будівництва характерний для багатьох ранньотрипільських поселень.

Інше житло виявилось заглибленим – три метри завширшки й вісім – завдовжки. У ньому знайдено фрагменти кераміки, уламки жіночих статуєток, відходи кремнієвого виробництва.

Житла розміщувалися по овалу з півночі на південь. Кожне з них споруджувалося за лінією південний схід – північний захід. При такій забудові світло сонця майже весь день падало в вікна.

Одне з подальших розкопаних жител мало розмір 12х10 м. Шматки обпаленої глини завдовжки 6–10 см – зверху були загладжені, а знизу було видно відбитки дерева. Пожежа була настільки сильною, що окремі шматки глини зашлакувалися, а кераміка під час повторного обпалювання деформувалася.

Про інтер'єр найкраще уявлення дають матеріали житла з с. Тальянки Черкаської області.

Двоповерховий будинок з Тальянківського праміста.
Реконструкція Сергія Рижова.

Площа розкопаної будівлі 12,6х4,6 м. Уздовж однієї стіни була вимостка 10 см заввишки, 0,7 м завширшки й 6,6 м завдовжки. На ній стояли 5 великих посудин – "зерновиків". Виготовлені вони з крихкої глиняної маси з домішками полови. В одній з посудин знайдено конкреції літоніту (вохри) та дві кам'яні сокири-тесла, інші – порожні.

Поруч з вимосткою було округле в плані підвищення діаметром 1,8 м з добре заглаженою поверхнею, прикрашеною дугастими стрічками з паралельно прокреслених ліній – жертovníк.

У центрі будови простежувалась багат шарова черінь печі й залишки її склепіння. Поруч – припічне прямокутне підвищення розміром 1,2х0,6 м.

Знайдені моделі жител свідчать: печі були прямокутні або округлені з глиняним склепінням, мащеними в декілька прийомів. Зроблений дерев'яний каркас вигорав у процесі експлуатації. Піч мала короткий димохід зверху.

Усі господарські речі й припаси розміщувалися на вимостках, тому жодних дерев'яних меблів у хаті не було. І вже пізніше характерними рисами меблів є їх простота, важкуватість і максимальна утилітарність [6]. Меблі являли собою переважно нерухомо укріплені предмети, які мали цілком визначене традиційне призначення.

Розкопки жител доби трипільля підтвердили принцип будівництва осель – поєднання наземних і заглиблених житлових приміщень. У конструкціях давніх будівель широко застосовувались сохи. Вони чітко вимальовувались у трипільських моделях житла.

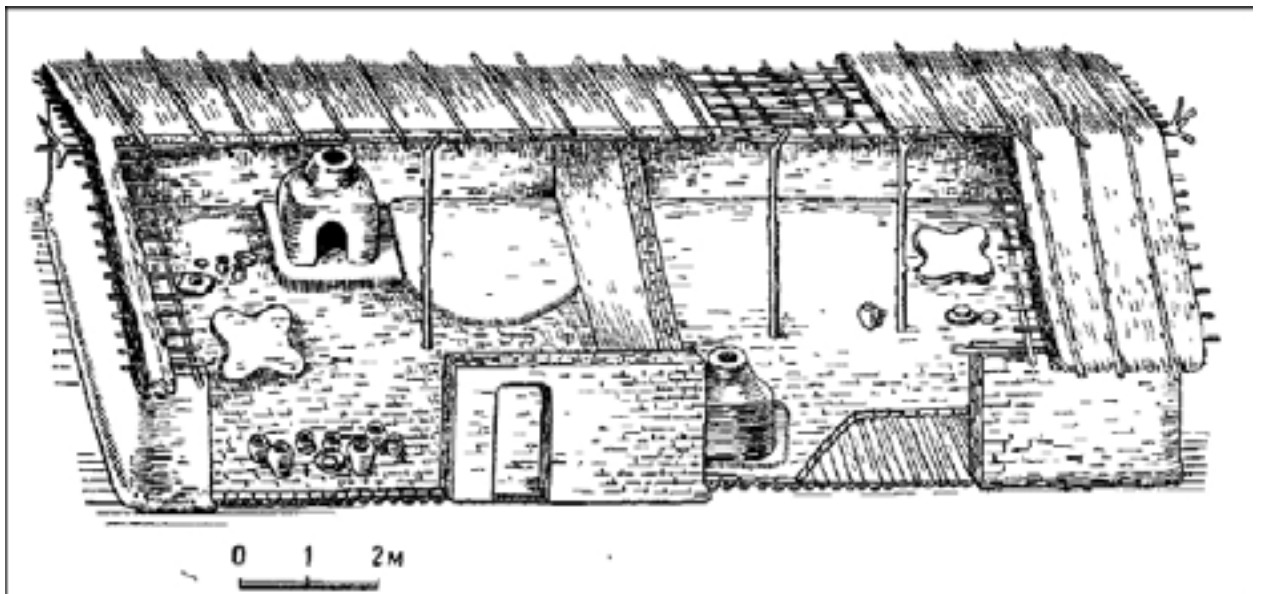
На території Подніпров'я з часів трипільля хати споруджували з лози й глини, так звані городжені будівлі. До нас вони дійшли в поліпшеному варіанті як хати-мазанки.

У добу трипільля характерним було каркасно-глиняно-солом'яне будівництво з застосуванням найдавніших конструкцій і технік – сох, кілля, плетіння. У той період було створено тип житла, який став характерною рисою архітектури людності лісостепової смуги України в подальші тисячоліття.

Трипільці розробили й передали прийдешнім поколінням систему планування й забудови протоміст за колорадіальним принципом. Цей принцип є найголовнішим у містобудуванні в наш час. Пращури розвинули архітектуру окремих споруд. Саме трипільці почали будувати житла на два-три поверхи – це головні ознаки протоміст епохи енеоліту на території України трипільської культури. Український археолог І.Черняков визначив, що трипільські житла можуть претендувати на роль унікальних пам'яток

стародавньої історії європейського континенту, бо з трипільськими племенами пов'язано походження багатьох індоєвропейських народів.

За часів трипілля з'являються перші культові споруди.

Реконструкція трипільського житла

* * *

Надалі характер житлового будівництва істотно змінюється.

Азово-дніпровська культура: поширені наземні житла каркасного типу з дерева.

Залізний вік (І тис. до н.е.).

Білогрудівська культура: характерні великі заглиблені прямокутні житла з дерев'яними стінами й обмазаною глиною долівкою.

Чорноліська культура: житла наземні або заглиблені, каркасної конструкції, з обшитими дошками стінами.

Кіммерійці і скіфи – кочівники не мали сталого стаціонарного житла.

Розвиток житла давньослов'янських часів, період Київської Русі

Культура Київської Русі була могутнім імпульсом для розвитку слов'янських культур. Стародавній Київ об'єднав навкруг себе в єдине ціле українські землі, став ядром формування українського народу.

Ще у попередній період наші пращури опанували дерев'яне будівництво. Але вже за часів Київської Русі поступово починають широко застосовувати в будівництві глину, найдоступніший і найдешевший матеріал. Почався зворотний процес – від дерев'яної хати до глиняної хати-мазанки (за винятком Полісся).

Найбільш детально давньослов'янське житло на території України досліджено починаючи з VI ст. н.е.

Зокрема, достеменно вивчено близько двох тисяч жител VI–XIII ст. (давньослов'янський, давньоукраїнський період).

Житло архаїчного типу: землянки і напівземлянки. Цікаво, що ще до такого масового археологічного обстеження наприкінці XIX ст. відомий український етнограф М. Сумцов висловив думку, що українській хаті передувало житло типу землянки. Таке припущення було зроблене на тій підставі, що напівзаглиблене житло траплялося в побуті XIX ст. як тимчасове житло й господарчі споруди. Крім того, прикладом такої переходною форми є Запорізькі курені [7]. Подальші археологічні розкопки повністю підтвердили таке передбачення вченого.

Найдавніший період VI–VII ст.

Всі житла цього часу – тільки напівземлянки. Долівка нижче поверхні землі на 40–70 см (іноді лише 20 см).

У плані – житла прямокутні, близькі до квадрата. Невеликі розміром – 3х4 м. Стіни дерев'яні (зрубні або каркасно-стовпового типу). Зовнішній бік землянки – підсіпка. Вікон, як правило, немає. Вхід орієнтований на південь. Піч – у задньому правому куті від входу (з рідка в лівому).

У традиційній українській хаті – справа-зліва від входу. Печі – кам'янки (складені з каміння, мають прямокутну форму, рідше у вигляді підкови). Лише на північному заході (Волинь, Полісся) печі мали інший конструктивний матеріал: складені з глиняних вальків або вирізані з материкового ґрунту.

Період VIII – перша половина X ст.

На території України зберігаються напівземлянки: 0,5–1 м заглиблення. На півночі в Новгородсько–Псковському районі вже будували наземні рублені житла.

Характерно, що в Україні є певні локальні особливості:

– Правобережжя – стіни зрубні, піч кам'яна.

– Лівобережжя – стовпо-каркасні стіни, піч глиняна, материковий сланець.

На західному Поліссі з'являється новий тип печі – кругла, глиняна.

З другої половини X–XI ст.

Найістотніші зміни в конструкції й плануванні житла відбуваються :

а) спостерігаються наземні зрубні споруди, щоправда, в окремих локальних районах – Київський Поділ;

б) стовпова каркасна конструкція в напівземлянках починає переважати й на Правобережжі. Зрубні стіни зберігаються лише на південному заході (Поділля, Галичина);

в) змінюється план житла: піч ставиться біля входу, повернута отвором до нього (традиційна українська піч – отвір повернутий до чільної стіни, лемківська – до причілкової);

г) найпоширеніший тип печі – кругла глиняна (Волинь, Полісся, Лівобережжя). Піч-кам'янка поширена лише на Галичині.

Період XII–XIII ст.

Більшого поширення набуває наземне житло, особливо на Заході України: Волинь, Галичина, Карпати.

Парадоксальним є факт, що районом повної переваги напівземлянок лишається Середнє Подніпров'я. Тут трапляються лише поодинокі випадки наземного житла. Важко пояснити це ще й тому, що в регіоні були досить великі лісові масиви, які давали деревину, придатну для наземного будівництва.

У той же час саме на Подніпров'ї поширюються багатокамерні напівземлянки, які мали два або три приміщення. Піч містилася в середньому приміщенні.

Зафіксовані і 2-х поверхові будівлі (Галичина). У напівземлянках цього часу зменшується зовнішня земляна підсипка (раніше була під самий дах). Відтепер відкрита частина, дерев'яна, обмазувалася глиною й білилася.

Важлива проблема генези давньоукраїнського житла від XII–XIII ст. до класичної традиційної хати XIX ст. Є різні точки зору. Так, П.Раппопорт зазначає, що невідомо, коли стався поділ на російську ізбу й українську хату, але вважає, що це могло відбутися після XIII ст. (тобто у наслідок монгольської навали). Раніше такої традиції не спостерігалось. На нашу думку, це некоректна постановка питання: поділу (мається на увазі давньоруської спадщини) просто не відбувалося. Власне, йшов закономірний розвиток житла різних народів. На певному етапі в примітивних формах житла спостерігаємо однакові явища, але це властиво не тільки розселенню східних слов'ян, а охоплювало значну територію Європи, і було характерно не тільки для слов'ян, а й для германців, кельтів та інших спільнот.

У той же час навіть Раппопорт визнає, що вже у XII–XIII ст. склалося планування житла, притаманне саме українській хаті. За нашими спостереженнями, це стає досить поширеним вже з другої половини X ст. Частина науковців відстоює думку, що саме планування житла є суттєвою етнічною ознакою найбільш стійкою й консервативною рисою, ніж конструкція житла, яка змінюється радше під впливом природно – кліматичних умов тощо.

У давньоруський період остаточно сформувався трикамерний тип житла: хата + сіни + комора. Такий поділ простору стає найпоширенішим на всій території Київської Русі.

Великого поширення набула кам'яна архітектура. Її розділяють на два історичні етапи розвитку. Перший етап – з кінця X ст. до другої половини XI ст. Це був час, коли Київська Русь досягла найбільшого розвитку – зводились величні собори та князівські палаци. Другий етап – друга половина XI – поч. XII ст. Розгортається велике будівництво в містах і монастирях, зводяться укріплені воєнно-фортифікаційні споруди. Завдяки розкопкам давньоруських міст і поселень, учені дослідили їхнє походження, планування й тип конструкції споруд.

Був звичай білити стіни жител і споруд. Так, Іпатівський літопис 1259 р. повідомляє про побілення (вапнування) верхньої дерев'яної частини оборонної вежі міста Холм:

"Вежа же среде города висока якоже бити с нея окрест града подсоздана каменем в высоту 15 локоть. Создана же сама древом тесаным и оубелена яко сыр, светлящися на всеи стороны" (ПСРЛ, т.II, Ипатьевская летопись, М., 1962, стовб.844) [8].

У Києві розкопане давнє житло розміром 9х6 м. Найвірогідніше, оселя належала ремісникові. Подекуди збереглася обгоріла глиняна обмазка зі слідами білення. Біля с.Шарка Київської області знайдено десять напівземлянкових жител. Там виявлено шматки глиняної обмазки зі слідами білення [9].

Розкопки Райковецького городища в Житомирській області підтвердили, що дерев'яні стіни з внутрішнього боку житла обмазувалися глиною й білилися.

У Києві (місті князя Ярослава) знайдено два зруби "в обло" житла XII–XIII ст. У них виявлено тонкі прошарки вапна й крейди, що обвалилися після пожежі на підлогу. Залишок комина, складеного з цегли-сирцю, свідчить про те, що цегла опалювалася не "по чорному", а "по білому", Знайдено рештки побілки.

Окремішнє місце в дерев'яній архітектурі посідає Полісся. За Київської Русі там сформувалися основні риси дерев'яного рубленого житла. Відомі дві конструктивні системи: каркасна та зрубна.

Каркасна система – зі стояків, прогоничів і косяків. Зрубна – це коли стіни (в окремих будинках і перекриття) складаються з горизонтально покладених один на один кругляків чи брусів.

В архітектурі каркасних будинків провідним був площинний малюнок каркаса, а в зрубних – провідне значення відігравали об'ємні форми будови.

У X–XII ст. природні умови й матеріальна база, насамперед ліси Київщини та й усієї давньоруської держави, нічим не поступалися Полісся. Масова забудова міст перед татарською навалою складалася з рублених наземних хат, основні риси й архітектурні форми яких до наших днів донесли поліські хати. Професор М.Карчер [10] припускався думки, що масові житла Києва до татарської доби склалися з напівземлянок із хворостяними обмашеними глиною стінами.

З якого дерева робився зруб? На території, де переважали листяні ліси, зруб виготовляли з дуба, сосни, липи, граба завтовшки 15–18 см і близько 70 см висотою. Особливості українського зрубу – у стіні, рубленій з кругляків, бачимо кожен зрубину, а стіна з брусів сприймається як суцільна площа й тільки кутові врубки виявляють дерев'яну конструкцію стіни.

На зруб брали найміцніше дерево, яке росте в наших широтах. Він робився з плетениць [11] або брусів однакової товщини. Довжина зрубин сягала 5–9 м. По довжині зарубини з'єднувалися тиблями [12] з твердого дерева. Кутові врубки виступають з поля стіни, догори рештки збільшуються й утворюють кронштейн.

За Київської Русі на Поліссі для забудови традиційно використовували на зруб сосновий кругляк. Дах крили довгими драницями [13]. Улаштовували маленькі волокові вікна-щілини, які зачинялися засувками, що рухалися. Вони вставлялися в пази зрубу між двох брусів, були горизонтально видовжені.

Будівлі були маленькі, з відкритим зрубом. Давньоруська кліть являла собою невелику квадратну зрубну будівлю без стелі на дерев'яному фундаменті, з вертикально поставлених відрізків колод-штандртів. Дах покривали драницями, які закріплювалися на латах, довгих брусах, покладених на торцеві бруси. Утримувалися драниці закрилинами, двома подовженими брусами, які накладали на курниці [14].

Давньоруська стебка являла собою зрубне приміщення, в якому жили. У холодні дні стебку обігрівали жаром, який сюди приносили. Пізніше стебку почали використовувати для зберігання овочів, зокрема картоплі.

Інтер'єр давньоруського поліського житла: праворуч від входу велика курна піч, піл між піччю і причільною стіною. Біля стін – лави, стіл, покуть, мисник. Освітлювали хату скалкою, яку спалювали на кованій решітці під плетеним із лози й обмашеним глиною кошем, що кріпився під отвір у стелі. Звався такий освітлювач посвіт або світоч.

Розкопки давньоруських жител підтвердили, що основні будівлі споруджували в центрі двору. Таке розташування будівель було зручним під час оборони. Садибу обгороджували високим частоколом, ставили надійні й міцні ворота. Пізніше потреба в обороні відпала. Житлові й господарські будівлі почали ставити по периметру садиби, з подвір'ям у центрі. У XII–XIII ст. такий характер забудови переважав у межах Києва.

У Київській Русі, як стверджують археологи, вже було віконне скло. Шибка мала заокруглену форму й сягала – 20–30 см. Такі шибки кріпилися на рамі й утворювали вікно. Великі вікна на той час були рідкістю. Скло було занадто дороге, доступне лише заможним людям і вельможам. Вікна налічували чотири, шість, дев'ять, зрідка

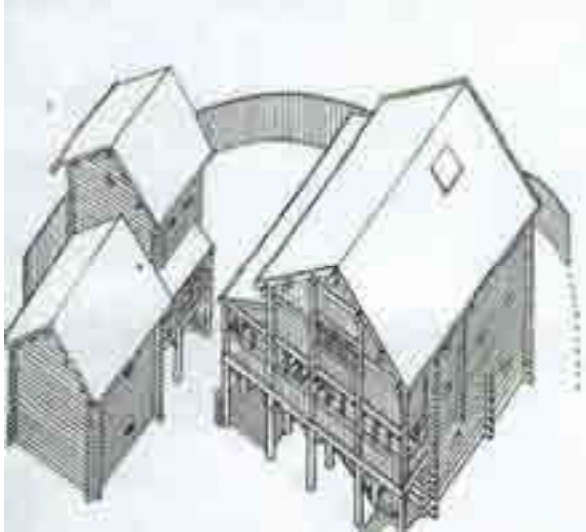
дванадцять шиб. Бідніше населення користувалося бичачим міхуром, який натягали на дерев'яний обруч і вставляли в раму з заокругленим отвором.

Розкопки давньоруського Києва на Подолі, тогочасного торгово-ремісничого району, дали підтвердження вченим, що в забудовах використано два типи конструкції стін – зрубна і стовпова. Більшість з них зрубна, а решта, лише в господарчих будівлях, стовпові стіни. Ставили житло з колод 18–30 см діаметром. Господарські будівлі ставили з тонших колод діаметром 10–15 см. Пази стін прокладали мохом.

У X–XII ст. в Києві мали місце два типи забудов – однокамерні й двокамерні, так звані п'ятистинки. План п'ятистинки такий: зруб розділений внутрішньою стіною на дві камери – велику (квадратну) й меншу (прямокутну). Піч була праворуч від входу. Основа печі виготовлялася з каркасу з лози. Внутрішній діаметр підпілля був 60–90 см. Фундаменти київських забудов були різні. Їх розділяють на два типи. До першого типу належать фундаменти з дерев'яних прокладок – обрубків колод, укладених під ріг і стіни будівлі. Прокладки використовувалися як горизонтальні, так і вертикальні. Для них робили заглиблення в ґрунті. Інколи за фундамент правили товсті колоди, закладені під нижні вінці зрубу.

Другий вид фундаментів – майданчик. Це земляні платформи, загороджені по периметру колодами чи дошками. Широкий ужиток у київських будовах житлового й господарчого призначення мала дерев'яна підлога з колотих дощок. Ширина дощок становила 20–40 см, товщина – 4–5 см. Їх щільно підганяли одну до одної й укладали на лаги, інколи на спеціальну земляну підсіпку. В умовах підвищеної вологості ґрунту на Подолі дерев'яна підлога була надійною теплоізоляцією.

Зазвичай, житла в Києві на Подолі були одноповерхові. У багатих подольських садибах стояли зруби на два, а то й на три поверхи.

Фрагмент реконструкції оселі X ст. Автори К.Гупало й А.Кутовий.

Житлові й господарські споруди розмішувалися на окремих земельних ділянках-садибах, які мали замкнутий простір. Кожна садиба мала своєрідне планування. Будівлі ставили по периметру садиби, середня частина лишалася незабудованою, утворюючи двір. Садиби від вулиці й між собою огорожувалися парканом. Більшість парканів була дощаною. Використовувались плетені огорожі, зокрема з вербових гілок.

Розкопуючи давньоруську столицю, вчені визначали житлові приміщення за наявністю печі. Якщо в зрубі печі не було, таке приміщення вважалось господарським. Воно мало менші розміри й тонші стіни.

Хата козацької доби XVI-XVIII сторіч

За переказами, 1554-1555 років Черкаський і Канівський староста князь Дмитро Вишневецький (Байда) збудував на Малій Хортиці фортецю, започаткувавши Запорізьку Січ. Так з'явився укріплений козацький табір, військовий і адміністративний центр Війська Запорозького Низового.

Дмитро Вишневецький (Байда) (1516-1563).

Головним органом самоврядування на Січі була Військова Рада, яка скликала кілька разів на рік. До її компетенції належали питання війни і миру, укладання союзів, розподіл земель між січовими куренями, судові справи й вибори органів управління. Кошовий отаман і січова старшина (військовий писар, суддя й осавул) були виборними. Запорозька Січ ділилась на 38 куренів. Кожний курінь мав свою назву й окреме господарство. Очільником куреня був курінний отаман (отаман), якого обирала курінна козацька рада. Він був наділений широкими військово-адміністративними повноваженнями, вирішував деякі судові справи.

На Вольностях Війська Запорозького Низового, тобто на прилеглих до Січі територіях, провідниками були полковники, які керували паланками [15]. У кожній паланці полковник мав адміністративну, судову, фінансову й військову владу. Підлеглими полковникові були паланкова старшина, місцева адміністрація, отамани й писарі слобід. Влада паланкової старшини поширювалася як на козаків, так і на іншу людність.

На території паланок були численні козацькі хутори-зимівники, де взимку козаки жили з сім'ями. На Січі могли жити лише неодружені козаки.

1775 р. Катерина II наказала знищити Січ. Частина козаків розійшлася по домівках, інші – вирушили до Туреччини й заснували Задунайську Січ. Пізніше чимало козаків переселилося на Кубань.

На Запорізькій Січі козаки збудували церкву на честь Матері Божої, Покрови. Повна назва – Покрова Пресвятої Богородиці і Пріснодіви Марії.

Січова церква Покрови Пресвятої Богородиці. Запорізька Січ.

Свято Покрови дуже шановане в Україні й святкується 14 жовтня. Назва походить від слова «покров», значить «верхній шар», який покриває що-небудь, покривало, намітка, омофор, що зображає могутнє заступництво Пресвятої Богородиці.

Подія, до якої приурочене це свято, сталася в X ст. в Константинополі. Візантійська імперія вела війну з сарацинами (910 р.). Столиці Візантії загрожувала небезпека. Здавалося, що становище вже безнадійне. Але сталося диво. Саме того дня у Влахернському храмі, де зберігалася риза Богоматері, омофор і пояс, під час недільної всеношної святий Андрій Юродивий і його учень Єпіфан побачили Пресвяту Діву, яка простувала повітрям. Вона була осяяна небесним світлом, оточена ангелами, пророками, апостолами. Супроводжували її хреститель Господній Іван і святий апостол Іван Богослов. Ставши навколішки, Марія зі сльозами на очах розпочала молитву за християн. Підійшовши до Престолу, Богоматір молилася далі, а завершивши, простягла над християнами свій омофор – шаль, якою була покрита. Цим Пресвята Діва захистила людей від видимих і невидимих ворогів.

Дізнавшись про явлення Цариці Небесної, жителі міста відчули підтримку й піднеслися духом. Це означало, що завдяки молитвам Заступниці Спаситель урятує всіх від біди. І справді, невдовзі після цього ворогів перемогли. Того ж 1 жовтня за старим

стилем, або 14 жовтня за новим, Християнська церква встановила свято Покрови Пресвятої Богородиці.

Запорозькі козаки вважали Пресвяту Богородицю своєю заступницею й покровителькою. 1775 р. перед відходом із Запорізької Січі на Задунайську Січ козаки зайшли до січової церкви попрощатися зі своєю духовною свяติною. Над царськими воротами церкви золотом сяяв напис, у який вони вчитувалися з сумом і сльозами на очах:

"Покрий нас Чесним Твоїм покровом і ізбави нас від усякого зла".

Помолившись, козаки взяли з собою образ, тричі обнесли навколо церкви й вирушили в далекий, чужий край.

Щороку, за традицією, 1 січня на Запорожжі відбувалася Військова Рада. Перед Новим роком на Січ починали сходитися козаки зі своїх зимівників. На Раді вирішувалися важливі питання – вибір старшини й поділ землі. Розпочинали цей день (1 січня) так. Збиралися козаки в церкві й слухали спершу утренью, а потім обідню (службу Божу). Правили службу два священники [16] та монахи Київського Спасо-Преображенського Межигірського монастиря. Від священників козаки вимагали особливої прикладності життя й красномовності в проповідях. Ченцям допомагали два диякони з добрими голосами, два дяки, паламар і хор співаків, що вчилися писати і співати в січовій школі. Жили вони на особних товариських правах – незалежно від Січової управи.

Коли священник читав Євангеліє, козаки бралися за руків'я своїх шабел і виймали їх до половини з піхов на знак, що готові битися за Слово Боже з невірними народами.

Після закінчення служби Божої козаки розходились по куренях на обід. Пообідавши, що Бог дав, вони дякували Богові, курінному отаманові, кухареві, один одному, кидаючи по одному, інколи по два шаги (гроші) в бляшанку купно на їжу на найближчу днину й виходили на майдан на військову раду.

Кошовий отаман наказував довбишеві взяти довбешки й іти до церкви, де зберігалися військові клейноди. Довбиш брав там литаври (барабани) і бив у них, збираючи козаків на раду.

Довбиш знову входив у храм, брав великий прапор і корогву, виносив на майдан і ставив коло церкви. Після цього двічі бив у литаври. На майдані з'являлася січова старшина з непокритими головами. Посеред майдану на стіл клали свої шапки, кланялись на всі чотири сторони низовому товариству. Згодом на майдані з'являлися священники й правили молебень, поки не починалася рада [17].

Вічевий майдан був улаштований підковою, навколо обставлений клітьми-куреньми, хатами для старшини, канцелярією й господарськими приміщеннями. Фортеця була огорожена глибоким ровом, частоколом і сторожовими вежами.

Рів і частокіл. Запорізька Січ.

Частокіл і сторожова вежа. Запорізька Січ.

Вхід до фортеці через сторожову вежу. Запорізька Січ.

Хата з галереєю. Запорізька Січ.

Призьба влаштована з лози й забита глиною. Запорізька Січ.

Хати з ганком. Запорізька Січ.

Хата з ганком і вежею. Запорізька Січ.

Комора. Запорізька Січ.

Господарче приміщення. Запорізька Січ.

Кліть-курінь. Запорізька Січ.

Кам'яний льох. Запорізька Січ.

Досліджене Жовнинське козацьке городище-фортеця XVII ст. (1624 – 1638 рр.). Своїми конструктивними особливостями й побудовою воно дуже подібне до городищ давньоруських часів. Основу валу становила внутрішня сторона з дубових зрубів, яка була вкрита товстим шаром обмазки. Кліті-курені також обмазувалися глиною. Поверх обмазки, обпаленої пожежею, подекуди можна бачити сліди білення [18].

Як зазначав Д.Яворницький, на козацьких зимівниках хати будувалися або з рубленого дерева, або ж плетені з хмизу чи лози, обмазані глиною. Найпростішим житлом самотніх козаків за межами Січі та зимівників були т.зв. бурдюги – напівземлянки, які мали плетені з лози стіни, обмазані глиною, земляну підсипку навколо наземної частини стіни, невеликі віконці на чотири шибки-кружальця. Опалювалась ці споруди по-чорному, але не від печі, а від відкритого вогнища (кабанця, або мечета), на якому й готували їжу [19].

За козацької доби стіни хатні ставили зрубні або каркасної конструкції. Побутував традиційний трикамерний тип житла: хата + сіни + комора.

Донині збереглася хата 1587 р. на хуторі Верестя, що належить селу Самари Волинської області

У житлі немає сіней, отоплюється "по-чорному", улаштовані волокові вікна на 12 шибочок. У хаті є складна система жердок для сушіння дров, зілля та мокрого одягу. Двері приладнані на воротні – дерев'яному елементі кріплення.

Курна хата 1587 р. із с.Самари Ратнівського району Волинської області.

Хата XVIII ст. з с.Гажин Норовлянського району Гомельської області (українська етнічна територія, колишня Волинська губернія). Збудована в зруб із соснових колод. Дах покритий довгими драницями. Улаштовані маленькі волокові вікна, що зачиняються засувками – дерев'яними дошками.

Хата XVIII ст. із с.Гажин.

Житло має традиційний інтер'єр. Праворуч від входу – велика курна піч. Між піччю та причільною стіною – піл для відпочинку. Біля чільної й причілкової стін – лави, покуть, мисник. Освітлювалася хата скалкою, яку спалювали на кованій решітці під плетеним з лози й обмазаним глиною кошом.

Хата з ганком і притулою. Отоплювалась "по білому". Вікна мають по чотири шиби. Покрита очеретом, на рогах покладені китиці.

Хата козацької доби. Опалювалась "по чорному". Дах покритий очеретом. Ступінчасте покриття.

Хата козацької доби. Опалювалася "по чорному".

Літня піч.

Хата з притулою. Опалювалася "по білому". Має маленькі чотиришибкові вікна.

Хата козацької доби. Опалювалася "по чорному".

Хата з притулою й ганком.

Дровник.

Повітка.

Льох.

Стайня.

Як відзначає Приходько, з XV–XVII ст. в Україні основним будівельним матеріалом лишалося дерево. Воно було поширене навіть на півдні – запорізькі курені побудовані в зруб з різаного чи пиляного дерева. У зруб клався кругляк або тесані колоди. З кінця XVIII ст. переважали розпилені бруси.

Оригінальні способи з'єднання в зруб:

- тригранний;
- шестигранний.

Тригранний зруб зберігся на Поліссі до XIX ст. Подібний зруб зафіксований також у білорусів, фінів і шведів.

У цей час поширюються турлучні хати: дерев'яний каркас – наповнення лозою, хмизом – обмазка глиною і побілка (мазанка).

На Лівобережжі України, в північній частині, наявні хати в зруб; у південній – збільшується кількість мазанок.

Трапляється й комбінована техніка: хата (зруб), сіни, комора (каркасна).

У XVII ст. основним покрівельним матеріалом є дерево (дранка, тес), солома, очерет. Соломою з XVI ст. крили лише господарчі споруди, з XVIII ст. солома як покрівельний матеріал починає переважати на більшій частині території України. З цього часу дерев'яна покрівля домінує лише на Поліссі й у Карпатах.

Дах покривали переважно житньою соломою або очеретом. Житня солома була зручна для покрівлі не лише тому, що вона довша за іншу. Така солома мала кращі якості, з тим що вона не така крихка й менше гниє, порівняно з пшеничною чи іншою. Солома для покрівлі в'язалась у снопи або кулики. Нижня частина даху має назву китиця. А верх, де стикаються схили солом'яної покрівлі, іменуються гребенем.

Піч топили “по-чорному” і “по-білому”. Останній спосіб поступово захоплює більшу частину української території. Архаїчні форми опалення “по-чорному” зберігаються лише в гірських районах Карпат і на Поліссі.

У XV–XVIII ст., за Приходьком, в Україні траплялися житла на підрубках (аналогія до російської “подклети”). Такі будівлі були характерні для верхніх соціальних верств. У XIX ст. їх уже не будували.

XV–XVIII ст. – домінування тридільного житла (хата-сіни-комора (або хата)).

У ряді районів, Слобожанщина, Карпати, південний схід Ізмаїльщини, поширюється будівництво ганків та критих галерей біля будинку. У XVII–XVIII ст. на території України поширені лазні. Причому не лише в заможних верств, а й у простих селян. З XIX ст. вони трапляються зрідка. Причина цього явища не з'ясована. Російський етнограф Д.Зеленін на базі цього факту висловлював припущення, що українці, на відміну від росіян, не люблять митися. Напевне це некоректне твердження. Оскільки в українців у теплішому кліматі формуються інші форми особистої гігієни.

Термін “хата” простежується в письмових джерелах з XVI ст. Ймовірно, він виник раніше.

Батьківська хата Тараса Шевченка

Олівець. 1843 рік.

Тарас Шевченко

Садок вишневий біля хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечерея коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх,
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих [20].

Скульптура малого Тараса.

1802 р. Григорій Іванович Шевченко взяв шлюб з Катериною Яківною Бойко з Моринців. Оселилися вони в Керелівці в Івана Андрійовича та Горпини Сергіївни Шевченків, які мали велику багатодітну сім'ю. Прожили вони в Тарасового діда майже вісім років. І змушені були 1812 р. перебраться в Моринці до діда по материній лінії Якіма Івановича й Параски Бойків. Невдовзі батько Тараса з дозволу пана Василя Енгельгардта винайняв хату селянина Капія. Хата стояла пустою, а її господар був на засланні в Сибіру за те, що побив управителя. Розповідали, що дружина Капія була вагітна. Восени, коли було холодно, управитель примусив її прати коноплі. Вона застудилася й невдовзі померла. Капій помстився управителю – побив його.

9 березня 1814 р. в Шевченків народився хлопчик, назвали його Тарасом. У метричній книзі Моринської церкви 1814 р. зроблено такий запис:

"Тысяча восемьсот четырнадцатого года февраля двадцать пятого числа у жителя села Моринец Григория Шевченко и его жены Екатерины родился сын Тарас" [21].

Один із перших біографів Т.Шевченка О.Я.Кониський так змальовує хату, в якій побачив світ поет:

"...маленький двір, загороджений з вулиці низеньким корявим плетнем. Коли ввійти в сей дворик з вулиці, зараз біля воріт в ліворуч стоїть невеличка хатина, низенька, непричепурена, вкрита, звичайно, соломою; покрівля почорніла, потрухла. Хата стара, рублена в угли з доброго дерева. Завдовжки вона ступнів сім, завширшки може бути п'ять: вікна малесенькі – двоє на двір, третє з того причілку, що до вулиці, у вікнах шибочки з шматків, темні, поржавілі. Сіни не рублені, стовпи з обаполків.

До причілка, що до вулиці, пригороджений з плетнею малесенький хлівець, мабуть, пташник, або свинюшник..." [22].

Перед хатою, в якій народився Тарас, стояв високий, товстий ясен, а перед вікном на вулиці росла калина. Розібрана хата 1903 р. [23].

Архітектор З.Гудченко, один з авторів проекту відтворення садиби батьків Т.Шевченка в селі Моринці, згадував, що науковцям довелося долати великі труднощі, у відбудовуючи садибу [24]. На обох ділянках (садибі діда Якіма Бойка й садибі Капія) не збереглося жодної споруди. Загублені навіть їхні колишні окреслення. Місцеположення садиби Капія визначено приблизно – на підставі архівних документів і опитування людей.

Працівники Інституту археології АН УРСР провели археологічні розкопки, дослідили й підтвердили, що Яким Бойко і Григорій Шевченко мешкали окремо, на значній відстані один від одного.

Проект садиби Якіма Бойка був розроблений у двох варіантах – повному і фрагментарному. Реконструйовано хату й подвір'я Бойків.

У кінці 1815 р. сім'я Шевченків знову переїхала на постійне проживання в село Керелівку до діда Івана Андрійовича Шевченка. Малому Тарасові було близько півтора року. Згодом, 1816 р., Григорій Шевченко купує за три обійстя від батькового хату в Пилипа Тетерюка за 200 крб. асигнаціями.

Крім блаженської хати, на обійсті була клуня й комора. Батько Тараса насадив багатий сад, розкопав копанку. Та копанка і сад є й досі.

Батьківська хата Т.Шевченка (реконструкція). Вигляд з чільного боку.

Батьківська хата Т.Шевченка. Вигляд з тильного боку.

Батьківська хата Т.Шевченка. Вигляд збоку.

Архітектурно-конструкційні елементи стін і даху. Батьківська хата Т.Шевченка.

Архітектурно-конструкційні елементи даху. Батьківська хата Т.Шевченка.

Призьба, огорожена дошками й забита глиною. Батьківська хата Т.Шевченка.

Копанка, яку розкопав Григорій Шевченко.

У батьківській хаті Т.Шевченко прожив тринадцять з половиною років, з 1816 по 1829 рік. Пізніше Тарас Григорович побував в Керелівці всього три рази: вперше – 1843 р. (зберігся малюнок хати, виконаний олівцем Т.Шевченком 1843 р.), вдруге – 1845 р., й востаннє – 1853 р. Крім батьків Григорія Івановича Шевченка (1781 – 21 березня 1825 р.) та Катерини Якимівни (Бойко) Шевченко (1783 – 20 серпня 1823 р.), Тарас мав сестру Катерину 1804 р.н., брата Микиту 1811 р.н., сестру Ярину 1816 р.н., сестру Марію 1819 р.н., брата Йосипа 1821 р.н.

У 90-х р. ХІХ ст. хата батьків Т.Шевченка згоріла від блискавки. 1939 р. в Керелівці відкрито музей Кобзаря. Родичі Шевченка подарували в музей стіл і ослін з батькової хати. Ці речі можна побачити там і сьогодні.

Стіл і ослін з хати Григорія Шевченка.

Уперше батьківську хату Т.Шевченка відбудували 1989 р. Того ж року невідомі спалили хату, її відбудували через шість місяців удруге.

Батьківська хата Т.Шевченка за структурною основою, планом житлового приміщення належить до традиційного тридільного житла типу «хата + сіни + комора». Це зрубно-каркасна будівля, де житлова частина робилася в зруб із бруса, а сіни і комора – в стовпи.

Покрита хата житньою соломою. Кулики вкладені колоссям догори, а гузирем – донизу. Своїми кінцями крокви спираються на поздовжні платви. Кутові крокви спираються на стіни в місці перехрещення поздовжньої платви з поперечною. Угорі з'єднуються вершинами з попередньою парою кроков, утворюючи піраміду. Завершується дах гребенем, притиснутим здвоєними жердинами.

Хата має три невеликі вікна: навпроти печі п'ятишибкове й навпроти столу – покутне чотиришибкове вікно в чільній стіні та чотиришибкове застольне вікно в причілковій стіні. Поверхня нагріву й охолодження таких вікон мала, тому в хаті зберігається прохолода влітку, а тепло взимку.

П'ятишибкове вікно навпроти печі. Батьківська хата Т.Шевченка.

Чотиришибкове вікно з чільного боку. Батьківська хата Т.Шевченка.

Житлова частина приміщення зовні й зсередини побілена. Сіни й комора вимашчені коричневою глиною.

Вхідні двері з сіней до хати мають високий поріг.

Вхідні двері в сіни. Батьківська хата Т.Шевченка.

Дерев'яний засув на входних дверях із середини. Відчиняється довгим залізним ключем. Батьківська хата Т.Шевченка.

Долівка вимащена глиною й укрита сухим сіном. Стелю тримає один поздовжній сволок. Це масивний чотиригранний брус. На сволок покладені дошки "в розбіжку". Стеля обмащена жовтою глиною й побілена крейдою.

Стеля з поздовжнім сволоком. Батьківська хата Т.Шевченка.

Біля вхідних дверей, збоку, вздовж стіни, прилеглої до сіней, стоїть піч. Вона розташована проти першого п'ятишибкового вікна, світло з якого освітлює піч. Опалюється хата "по-білому". На щільно утрамбованій платформі зроблене підпілля – близько 1м заввишки й більше 1м завширшки. Зазвичай там зберігають паливо, приготовлене для розтоплення печі. Комин зроблений з каркаса й обмащений глиною. До печі прироблено грубку для обігрівання. Димохід об'єднаний з піччю, виходить у сіни.

Піч. Батьківська хата Т.Шевченка.

Комин печі. Батьківська хата Т.Шевченка.

Комин і черінь печі. Батьківська хата Т.Шевченка.

Груба і піл. Батьківська хата Т.Шевченка.

За піччю, уздовж тильної стіни, міститься піл, зроблений з тесаних дощок. Піл має власну опору й конструктивно не зв'язаний ні з лавою, ні з піччю. Дошки полу покладені на спеціальні поперечки. Прикритий піл домотканим простирадлом, на якому лежать подушки в вишитих пошивках. Використовувався піл не тільки для відпочинку, а й для виконання різних робіт.

Уздовж тильної стіни, над полом, традиційно закріплювалася жердка. На жердці зберігали одяг і вишиті рушники.

Піл і жердка. Батьківська хата Т.Шевченка.

Уздовж причільної й чільної стін розвішані рушники. Ними прикрашені ікони на полиці над вікном і на покуті. Здавна рушники вишивали двома способами – хрестиком і гладдю. Дівчата з юного віку вишивали, зазвичай, вечорами, готували собі посаг. Все це ховали до своєї скрині. Посаг починали готувати завчасно, відразу після народження дівчинки. Вишиті рушники, сорочки, запаски, корсети, пояси, полотно, намисто – усе добро мати спочатку зберігала у своїй скрині, а коли дочка підростала, десь у 14-15 років дівчині набували скриню. Ось як описує скриню М.В.Гоголь:

– Як там скриня моя, готова? (до коваля)

– Буде готова, моє серденько, після свят буде готова. Коли б ти знала, скільки попрацював я коло неї: дві ночі не виходив з кузні; зате в жодної попівни не буде такої скрині. Залізо поклав таке, якого не клав на сотникову таратайку, коли ходив на заробітки до Полтави. А як буде розмальована! Хоч усю околицю виходи своїми біленькими ніжками, не знайдеш такої! По всьому полю будуть розкидані червоні й сині квіти. Горітиме, як жар. Не сердься ж на мене! Дозволь хоч поговорити, хоч подивитись на тебе! [25].

На весіллі влаштовували пересувини. По обіді в неділю скриню з усім майном переносили до хати нареченого. Обговорювали таку подію всім селом: які переваги мала скриня і чим поступалась іншим. Скриня була символом працелюбності й статку. Вона була окрасою хати, а стояти мала на найвиднішому й найпочеснішому місці – біля столу.

Інтер'єр хати. Батьківська хата Т.Шевченка.

За народною традицією, стіл завжди стояв між лавами або між лавою й ослоном, навпроти покутного й застільного вікна. Вважалося, що стіл відлякує вогонь і злих духів. Сідати на стіл, на який кладуть хліб і їжу, або на якому лежав покійник, вважалося тяжким гріхом. У нову хату завжди найперше вносили стіл і клали на нього хліб. Кут, де стояв стіл, вважався найпочеснішим. Основа стола складалася з масивної стільниці, в яку задовбувались ніжки. Для стійкості – ніжки столу іноді з'єднувались перечками.

Стіл. Батьківська хата Т.Шевченка.

Покуть. Батьківська хата Т.Шевченка.

Перед столом покуть. Там лампадка й дві ікони – Ісуса Христа й Матері Божої, які стоять на кутовиках-полицях для ікон.

На ослоні й лаві не лише сиділи й спали, а й майстрували. Навпроти печі, на лаві, готували їжу, тримали кухонне начиння, різали зілля тощо. Узимку на лаві пряли, снували, звалювали домоткане сукно.

Лави. Батьківська хата Т.Шевченка.

Біля дверей, на сінешній стіні, улаштовували мисник. Він кріпився до стіни дерев'яними кілками або металевими крюками. Його наповнювали керамічним посудом, мисками й тарілками.

Мисник. Батьківська хата Т.Шевченка.

Полиця для посуду.

Біля мисника завжди стояло відро з водою.
Сіни в житловому приміщенні не мають стелі. У сінях зберігається різне начиння: жорна, діжка для ропи, ступа, кошики, пилка тощо. Узимку можна було тримати курей або молодняк худоби. Нерідко, коли телилася корова, теля вносили до хати.

Сіни без стелі. Батьківська хата Т.Шевченка.

Домашнє начиння. Сіни. Батьківська хата Т.Шевченка.

Домашнє начиння. Сіни. Батьківська хата Т.Шевченка.

Комора, як і сіни, холодна, темна. Вона призначена для зберігання продуктів, деяких кормів, посуду. Комору не білили.

Комора. Батьківська хата Т.Шевченка.

УКРАЇНЬКА ХАТА В ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Цікаві відомості про українське народне житло того часу ми черпаємо з описів сучасників. Про хату майстерно розповідав Іван Нечуй-Левицький:

"Карпо йшов помаленьку, скося поглядаючи на Довбишів двір. Перед ним блиснув вугол білої стіни, підперезаний внизу червоною призьбою; зачорніли чорною плямою одчинені двері з одвірками, помальованими ясно-синьою фарбою з червоною вузькою смужкою навкруги. Довбишева хата була нова, велика, добре вшита, з чималенькими вікнами. Коло вікон висіли віконниці, помальовані ясно-синьою фарбою" [26].

Українська хата завжди мала своєрідне органічне внутрішнє просторове й зовнішнє об'ємне вирішення, набір конструктивних форм і деталей.

Опис Кайдашевого двору дає відповідь на запитання «як ставили хати?»

"Двір був невеликий, а як його розділили, то очевидячки обидві половини стали ще менші. Стара хата стояла на вулицю боком, бо хати в селах ставлять вікнами і дверима на південь, а південь припадав на вулицю. Карпо поставив свою хату недалечко од Лаврінової. Вона стояла до Лаврінових дверей задвірком. Мотря намагалась, щоб Карпо загородив такий тин, щоб і птиця через нього не перелітала" [27].

Типи українських хат, конструктивні регіональні особливості

Українську хату, виходячи з конструктивних особливостей, матеріалу, способів будівництва, розподіляють на кілька типів, у межах яких виділяють окремі підтипи. Визначимо найбільші масиви з їхніми характерними ознаками:

1. Південноукраїнський (дністрово-дунайський, нижньодніпровський, приазовський).
2. Центральнo-український правобережний (галицький, подільський, наддніпрянський).
3. Центральнo-український лівобережний (полтавський – північний і південний, слобожанський).
4. Карпатський (лемківський, бойківський, гуцульський, закарпатський).
5. Поліський (західний, центральний, східний).

Така класифікація є досить складною і містить багато компонентів: матеріал, з якого виготовлялася хата, конструктивні особливості (стіни, дах тощо), особливості інтер'єру, господарчого двору.

Важливо – визначити ці головні риси, щоб уміти розрізняти хати різних регіонів.

Почнемо з матеріалу для будівництва.

На Півдні в степу найпоширеніший матеріал – глина, перемішана з січеною соломою та половиною. З неї роблять “вальки” – циліндричної форми, або “лимпач” (саман) – великі цеглини прямокутної форми. Вальки кладуть ще вологими, лимпач висушують на сонці заздалегідь (в'язкий, вологостійкий суглинок після висихання стає міцним). Стіни клали завтовшки 0,5 – 1 м. Товстими були стіни особливо на Півдні. Використовували каркасну й безкаркасну конструкції. В разі другої конструкції зростала товщина стіни.

Валькові хати в Бессарабії називалися чамурові.

На Півдні будували хати також з різаного легкого каменю – черепашнику (рос. ракушняк).

На Північ від смуги глинянок у лісостеповій частині до середини Харківщини, Полтавщини, Київщини переважають будівлі каркасного типу.

На Середній Наддніпрянщині, частково на півдні Поділля й у степу, будували турлучні хати. Будується дерев'яний каркас – у кутах убивають сохи – нижня і верхня частина стіни у дерев'яний зруб (зверху називався ощеп). Викладаються сволок і слижі (поперечні балки), які тримають крокви – основу даху. У стінах між сохами вбивають

жердини, переплетені перевеслом із соломи (метод т.зв. скручування), або до “глиць” (горизонтальних лат) прив’язують жмути очерету, лози або хмизу. Цей кістяк (каркас) обмазують грубим шаром глини і білять. Звідси й назва – “мазанка”.

У північному лісостепу (південь Київщини, північ Полтавщини, південь Житомирщини, деякі лісові райони) зведений каркас заповнювали дерев’яними брусами. Такі хати називалися збудовані “в шули”, “в стовпи”, “в слупи”, “в закладку”. На Правобережжі дерев’яні бруси укладали горизонтально, а на Лівобережжі – вертикально (т.зв. сторчівка). Після закладки стіни з обох боків обмазували глиною й білили.

У Поліссі, Карпатах, частково на Наддніпрянщині будували дерев’яні хати “у зруб” (зрубна конструкція з дерев’яних колод – звичайно горизонтальних). Найбільш архаїчні форми зрубного житла побутували на Поліссі – це однокамерні хати (кліті та стебки). У ХІХ ст. зрубні хати теж обмазували глиною. Тільки у Карпатах і на півночі Чернігівщини будували й далі немазані зрубні хати.

На 1924 р. 50% хат в Україні були збудовані з дерева (у зруб або в шули), 33% – з глини, 6% – з каменю, близько 10% – турлучні конструкції з різним наповненням і з глиняною обмазкою.

Дах української хати в різних регіонах мав певні конструктивні особливості. Найбільш поширена форма даху – чотирисхила. Тільки на Півдні і частково на Поліссі (більш архаїчні форми) дах двосхилий. Має переважно кроквяну конструкцію. На Поліссі побутувала більш давня технологія побудови даху – т.зв. сумиковий дах (спирався на одну повздожню бантину). У степу й лісостепу дах найчастіше був солом’яний або очеретяний. Клався систематично снопами колоссям догори (“під волет”) і служив 10 – 15 років, або вниз (“під гузир”) і тримався до 20 років, але для такого покриття вимагалось більше снопів соломи чи очерету. На Лівобережжі покривали не снопами, а розстеленою солом’яною (у натруску, у набивку). На Правобережжі (за винятком Закарпаття) дах від лівобережного відрізняється тим, що має гребень на стрісі, а на ребрах солом’яна лежить нерівно, острішками (сходінками).

У лісових районах дах укривали драницями (тонкі колоті дощечки близько 50 см завдовжки) або гонтом (дощечки вужчі й коротші).

На Полтавщині, Слобожанщині хати мають зовні ганок (або рундук). У Карпатах (гуцули, бойки – ганок у вигляді галереї з трьох, чотирьох боків хати).

Найбільш характерні ознаки хат різних типів:

1. Хата Півдня. Глиняна або з каменю, білена. Часто в різні тони синього кольору, високий двосхилий дах під солом’яною або очеретом, до вулиці, як правило, виходила причілковою стіною.

2. Подільська хата. Каркасна, глиняно-солом’яної будови, широке використання настінного розпису. Дах чотирисхилий з острішками. Іноді на крутому схилі під житловим приміщенням влаштовували цокольне приміщення з каміння – погріб (півницю).

3. Хата з Правобережної Наддніпрянщини. Турлучна або “в шули”, мазанка білена, комора іноді лишалася немазаною. Дах чотирисхилий, солом’яний з високим гребенем, на ребрах – острішки. Великий винос даху в причілку (дармовис). Вікна невеликі – 4-6-шибкові.

4. Полтавська хата (північна “в шули” або “зруб”, південна турлучна). Хата білена, дах чотирисхилий з м’якими обрисами (без гребня, ребра не виходили) – ганок – піддашся з боку головного фасаду. Такий же тип і на Слобожанщині. Тільки тут більше розмаїття матеріалів, широка призьба.

5. Поліська хата. Дерев’яна у зруб, часто мазана. Дах двосхилий з дерева, чотирисхилий з соломи.

6. Бойківська хата. Має так званий ‘золотий перетин’, крайні точки горизонтальних і вертикальних елементів, причілковий фасад вміщується в коло. Хата дерев’яна, зрубна (на заході – у вигляді “великої хати”). Мали галереї з трьох, чотирьох боків. Довго побутувало курне опалення – димаря не було.

7. Гуцульська гранда. Рублена у зруб хата. Дах чотирихилий, спускається низько, майже до землі, закритий двір. Дах нижчий, ніж у бойків. Притули – господарські прибудови до хати.

8. Лемківська хата (“довга хата”). Дерев’яна зрубна, мазана нафтою, стики вінців білили (виступали світлими горизонтальними смугами), двері низькі, вікна на дев’ять шибок, дах двохилий під соломою.

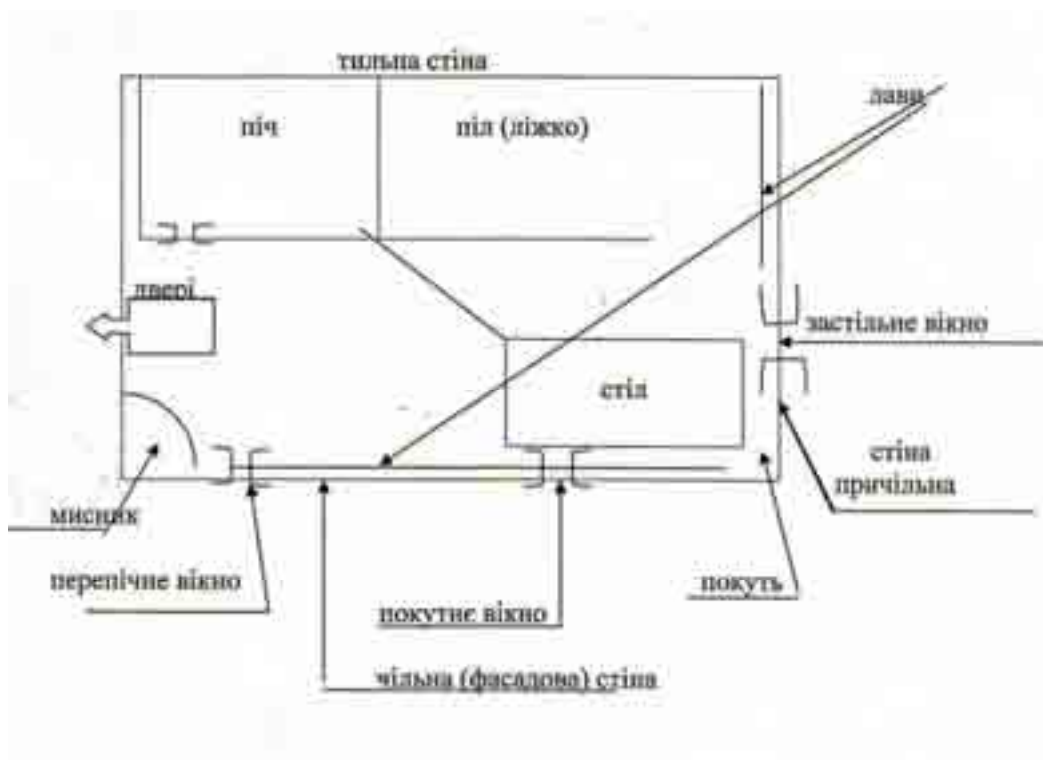
Головні елементи інтер’єру традиційного народного житла

План внутрішньої будови хати відзначається загальною одноманітністю по всій Україні. Архаїчний однодольний (однокамерний) тип, уже у XIX ст. майже не використовувався як житло. Так само вийшов з ужитку дводольний тип хати, що зберігся лише на Південному Закарпатті.

Панує тридольний (трикамерний) тип. Вхід у сіни: на один бік – власне хата (світлиця), на другий – комора, яка іноді перетворювалася на другу хату.

<i>Комора хата</i>	<i>Сіни</i>	<i>Хата</i>
------------------------	-------------	-------------

Сіни – перехід до хати, комори, на горище. Сіни використовували для зберігання зерна, речей, реманенту. У сінях іноді виділяли теплушку, кухню, комірчину.

Традиційна селянська хата – це, схематично, піч із добудованим до неї простором, що охоплює піл (місце для сну), який прилягає до печі, та стіл, поставлений на площу, яка

створюється, відповідаючи довжині полу та печі. При вході справа (зліва) у глухому куті – піч, з другого боку – мисник (судень). По діагоналі покуть – святе місце в хаті (ікони, божниця – полиці для ікон, божник-рушник). У покуті ставиться стіл. Уздовж чільної й причілкової стіни – лави. За столом ставиться скриня (на Бойківщині скриня замість столу). За піччю вздовж тильної стіни – піл (пізніше – більш сучасні ліжка). Вікон – троє. У причільній стіні – застільне вікно. У чільній – покутне й перепічне. Останнє часто має менший розмір. Система жердок, особливо вздовж запічної стіни.

Долівка – бита, глиняна чи земляна. У заможних козацьких родинах Полтавщини, у гуцулів – дерев'яна підлога. Стіни білені (глиняні) або миті у зрубних хатах.

Середня Наддніпрянщина

До **Середньої Наддніпрянщини** входить Київська область без (північних районів), Черкаська, північні райони Кіровоградської та західні – Полтавської.

Класичний тип українського народного житла Середньої Наддніпрянщини став етнічним, навіть національним символом. В інтер'єрі хати й у зовнішній об'ємній її композиції відчувається щирість, правдивість, затишність і виразність.

Характерною особливістю для Середньої Наддніпрянщини XIX ст. був чотирисхилий солом'яний дах з високим накладним гребенем і дідухом. Покрівля міцно скріплювалась, мала надійний прихисток від дощів і вологи. Великий винос даху, площа якого використовувалась для господарських потреб, називали дармовисом. Потовщення низу стін, призьби в центрі України робили з глини. Для цієї зони країни характерною ознакою є брак лісу. Крім дерева, в забудові широко використовували соломку, очерет, лозу, камінь, глину та інші місцеві матеріали.

Хата кінця XIX – початку XX ст. із с. Неморож Черкаської області.

Хата кінця XIX – початку XX ст. із с.Неморож Черкаської області за конструкцією каркасна, на сохах. Має горизонтальні глиці-жердки, до яких прикріплені невеликі снопи з очерету. Зовні й усередині стіни обмашені глиною й побілені крейдою. Призьба, задня стіна й вікна вимашені червоною глиною.

Житло дводольне: хата + сіни. Інтер'єр хати традиційний. Праворуч стоїть піч. За піччю облаштований піл з дощок. Дощки накриті солом'яною матою, а зверху – рядном. Над полом висить жердка з одягом. На ній бачимо свитку, сорочки та хустки. На покуті – ікони. Біля вікна, що навпроти печі, стоїть ослін з кужелем, де готували пряжу. Ліворуч від дверей традиційне місце для мисника з посудом.

Хата XIX ст., Черкаська область.

Хата XIX ст. (Черкаська область) належить до трикамерного типу житла: хата + сіни + комора. Хата побудована в зруб. Сіни не побілені. Ззовні й усередині хата обмашена глиною й побілена. Покрита житньою соломою. Закінчується дах гребенем і дідухом. Роги вишиті китицями. Інтер'єр у хаті традиційний, усталений. Призьба, вікна й тильна стіна вимашені кольоровою глиною.

Вид з тильного боку.

Інтер'єр хати.

Возівня

Хата поч. XX ст., с.Яснозір'я Черкаського району Черкаської області.

Вигляд з тильного боку

Хата початку XX ст. із с. Яснозір'я Черкаської області побудована в зруб із соснових брусів. Ззовні та зсередини обмашена глиною й побілена, окрім комори. Має чотирикамерний тип житла: хата + сіни + хатина + комора. Характерна особливість – спарені вікна. У тильній стороні з сіней улаштовані окремі двері для виходу до господарчих споруд. Покрівля зроблена з житньої соломи, завершена гребенем і дідухом. Роги покрівлі вишиті китицями. Призьба обшита дошками й утрамбована глиною.

Сільська управа кінця XIX ст., с.Мліїв Черкаської області.

Хата кінця XVIII – поч. XIX ст., с.Хрещатик Черкаської області.

Архітектурно-конструкційні елементи стін і даху.

Повітка.

Хата 1860 року з с.Рижавка Уманського району Черкаської області.

Хата кінця XIX ст., с.Старі Бабани Черкаської області.

Хата з віконницями.

Комора.

Шинок 90-х років XIX ст., Київська область.

Хата з ганком кінця XIX ст., Київська область.

Вигляд з причілка.

Ганок.

Саж.

Комора.

Курник.

Хата з ганком кінця XIX ст. Київської обл. має каркасну основу. У дворі зведені господарчі будівлі – комора, саж, курник. Хата вкрита житньою соломою. Дах завершується гребенем і димарем. На вікнах бачимо розмальовані віконниці. Ганок дерев'яний, має чотири різьблені стійки. На фронтоні ганку розпис. На вхідних дверях кольоровий портрет козака Мамає.

На Наддніпрянщині здавна відомі настінні розписи й різьблення по дереву, яке використовується для оздоблення вікон, дверей, ганків, лиштви, веранд, фронтонів тощо. Функціонували кустарні майстерні, в яких виготовляли вікна й двері, оздоблені традиційними мотивами. Скажімо, характерною особливістю різьблення на Уманщині є його виразна сюжетність, надзвичайна стійкість сюжетів і композицій поряд з великою кількістю варіантів і стильових розробок.

Найбільш типовим є різьблення в с.Громи. Прямокутні вікна з увігнаним профільованим карнизом поєднують три елементи різьблення:

1-й елемент різьблення – з найбільш випнутих поперечних площин карниза обробляється геометричною різьбою в вигляді трикутників, овалів і має головне навантаження кольорів при розписі;

2-й елемент різьблення – під карнизом, на поперечній дошці, ширшій від інших, розміщується композиція з ромбів і кругів, вирізаних окремо. Найбільш розповсюдженим у віконному різьбленні є горизонтально розташований видовжений ромб з кругом у центрі. Праворуч і ліворуч від боків ромба на взір серця. На рівні з ними, на бокових поздовжніх дошках – два прямокутники з кількома трикутними вирізками внизу;

3-й елемент різьблення – над карнизом на тлі стіни прикріплюються два птахи з деревом життя у вигляді лілії, ромба з кругом або невиразного знака. Під з'єднаними дзьобиками птахів проглядаються ромби, круги або серця. Верхні контури спинок і хвостів дугами спускаються до країв карниза. Вирізки нижнього краю формують ноги й пухнасті хвости, що споріднює зображення пташок з тваринами.

Основний колір вікон у с.Громи – зелений. Ромби й круги виділяються білим або червоним. Птахи й квіти розписані яскраво – синім, зеленим, червоним, блакитним, білим, інколи жовтим кольором.

Сюжет з парними птахами трапляється в різних варіантах: одні застигли з піднесеними головами, інші схилились до квітки, ніби спиваючи солодкий нектар. Композиції з кругів і ромбів прикрашають вікна, веранди, ганки, дерев'яні огорожі; зображення сонця – горішні віконечка, штамповані розетки і ромби – стіни.

Протягом 1918-1923 рр. викладач Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи К.Кржеминський вивчав стінні розписи на Уманщині. 1927 р. вийшла друком його книжка "Стінні розписи на Уманщині".

Серед досліджених найбільш яскраві та своєрідні розписи з трьох сіл – Кочубіївки, Дмитрушок і Городецького. Кожне має властиві лише йому риси, неоднакова кольорова гама. Так, у Городецькому основні фарби – чорна, темно-коричнева й помаранчева, а також біла, що прокладається по синьому тлу. Сам рисунок досить тонкий і дрібний. У Дмитрушках для розпису користуються майже виключно чорним і темно-коричневим кольорами. Чорним малюють гілочки й контури квітів, а коричневим – квіти й листя великого розміру, внаслідок чого створюється зовсім інше враження, ніж від розписів у Городецькому. Якщо там весь тонкий орнамент укладався на кольоровому тлі й неначе мерехтів на ньому, то орнамент дмитрушківських розписів сприймається як дуже сміливе сполучення великої площинної плями з філігранним лінійним рисунком, від чого весь орнамент дуже добре читається. Розписи з Кочубіївки відзначаються візерунчастю, пишністю та святковою барвистістю.

У місцях найбільшого поширення розпису (Поділля, Уманщина, північна Одещина, центральна Дніпропетровщина) розмальовувалась не лише житлова частина хати, а й сіни.

Тут розписували переважно стіну, в якій були хатні двері, бо саме вона найкраще освітлена, коли зовні відчиняються двері.

Місця заповнення розписами української хати стали, як стала конструкція сільської хати й надвірної споруди. Хати розписуються ззовні та зсередини. Розписи ззовні складаються з таких елементів:

- а) орнаментальна смуга попід стріхою вздовж усієї чільної сторони;
- б) орнаментальні прикраси навколо дверей і вікон;
- в) в окремих місцевостях трапляється також орнаментальна смуга, що йде вздовж рогу причілкової стіни по вертикалі.

Внутрішній розпис пов'язаний з освітленням хати. Найчастіше бачимо його:

- а) на комині – проти першого чільного вікна;
- б) на запільній стіні, що проти другого вікна;
- в) на нижній і боковій сторонах сволака, що проти обох вікон;
- г) розписи між вікнами (трапляються менше);
- д) розписи навколо вікон (трапляються ще менше);
- ж) розписи на причілковій стіні, що проти дверей (трапляються дуже рідко).

Розписи надвірних споруд поширені менше. Застосовувалось різнокольорове мащення стін з невеликим додатком простенького геометричного орнаменту. В окремих місцях можна спостерігати складніші композиції. Деінде зображені пташки на курниках.

Місце розпису визначало характер малюнка. Скажімо, розпис на комині складався переважно з великої квітки у вазоні або з букетика квітів, що вписувалися у фігурне "дзеркало" комина. В окремих селах у композицію вписувалися бігунки або дрібненькі квітки, розташовані під карнизом чи по всій площині комина, вільній від центральної квітки. Але це додаток, а не основний мотив.

Між вікнами малювали такі ж квіти у вазонах або букетики, як і на комині, тільки іншого розміру, відповідно до розміру простінка. Орнамент, який прикрашає вікна, двері, сволок і йде вздовж стіни попід стелею, в основі своїй має композицію бігунця. Запільна стіна заповнювалася розписом на кшталт килима. А під покуттям і вся смуга попід вікнами й біля дверей у сінях заповнювалася на кшталт шпалер.

Композиційні схеми розписів:

- а) поодинокі квіти, порівняно невеликого розміру;
- б) бігунці, застосовують у фризах як внутрішнього, так і зовнішнього розпису хати й зовнішнього розпису надвірних господарчих споруд. В основі бігунця лежить хвиляста лінія вздовж стіни попід стелею в хаті або ж попід стріхою зовні хати чи хлівця;

в) "килим" та "шпалери", розраховані на заповнення чотирикутної площі вертикальної або горизонтальної орієнтації від квітки, яка розростається в усі сторони від центральної стеблини.

Хата з ганком кінця ХІХ ст., с.Рудяки Київської області.

Комора.

Повітка й саж.

Хата с. Рудяки Київської області була житлом священика. Побудована вона поряд з церквою. Хата каркасна, має чотирикамерний житловий простір. Дах покритий черепицею. У глибині двору стоїть повітка, саж і комора.

В інтер'єрі житла привертають увагу меблі, виготовлені на індивідуальне замовлення, фарфоровий і срібний посуд, крелевецькі й мережані рушники, красиві килими.

Традиційний інтер'єр хати XIX ст. колоритно описав Іван Нечуй-Левицький:

"...Світлиця була простора, з малими вікнами на чотири шибки. Дві стіни були суспіль завішані образами, неначе іконостас. В одному кутку висів під самою стелею здоровий образ Печерської Богородиці, в другім кутку – Почаївської. Перед образами висіли лампадки, а на образах білили довгі рушники розкішно повишивані лапатими квітками та дрібними взорцями. Під самісінькою стелею висіли, суспіль один коло другого, великі образи, а під ними висів другий рядок трохи менших. На стіні коло дверей на картинах чорніли постаті якихсь архієреїв і ченців у клобуках і мантиях. Картини висіли навіть над дверима. На тій стіні, де були двері в кімнату, висів здоровий, під саму стелю, килим. На килимі були виткані не квітки, а якісь дуже ясні, ніби квітчасті плями або червоні та білі латки, а кругом їх замість листя вились якісь ніби курячі та гусячі лапки. Тут стояла проста канапа, прикрита килимом. Кругом світлиці стояли прості, непомальовані, з високими спинками стільці, білі, чисто вимиті. В кутку коло порога стояла шафа з скляними дверима, на два етажі, помальована синьою фарбою. За скляними дверцятами стояли чудернацькі пляшки та жбани. На дверях був намальований Авраам з здоровим ножем в руках, що налагодивсь заколоти на жертву Ісаака, а на других – козак-запорожець з пляшкою в одній руці й з чаркою в другій" [28].

Хата другої половини XIX ст., с.В'юнище Київської області.

Хата з с.В'юнище побудована в зруб. Має дводільне житло: хата + сіни. Дах покритий соломою, завершений гребенем. Мешкав у хаті олійник, бо в сінях знаходимо вальці, сковорідки, ваги, вовняні мішки, посуд для зберігання олії, гвинтову олійницю.

Хата 1889 року побудови з с.В'юнище Київської області.

Клуня.

Хата 1889 р. з с. В'юнище являє собою перехідний тип від курної й напівкурної. Піч не має димоходу. Дим виходить через отвір у стіні в сіни, піднімається на горище.

У сінях є пристрій для плетіння мотузок. Раніше господар плів мотузки, робив веретена й дерев'яний посуд.

Конструкція хати каркасна, на сохах. Між сохами задовбані горизонтальні глищі, до яких солом'яними перевеслами прив'язані кулики очерету. Ззовні і зсередини хата обмашена глиною, побілена. Сіни не білені. Призьба й долівка обмашені рудою глиною. Хата поділяється на три основні частини: робочу – біля печі, для відпочинку – за піччю, чисту, святкову – красний куток.

Хата другої половини XIX ст., с.В'юнище Київської області.

Ворота з дахом.

Хата II пол. XIX ст. с. В'юнище має трикамерний простір: хата + сіни + комора. Власник хати – чинбар [29]. У сінях барабан для шліфування овчини, кобилиця, витяжна дошка, струги.

Чинбарство, кушнірство, лимарство разом із шевським ремеслом, кожухарством, шапкарством, виготовленням зброї та інших виробів зі шкіри – все це традиційні шкіряні промисли й народні ремесла українців.

Хата другої половини XIX ст., с. В'юнище Київської області.

Хата другої половини XIX ст. із с. В'юнище має класичний тип трикамерного житла: хата + сіни + комора. Конструкційна система хати виконана в зруб. Сам зруб установлений на підвалинах, а прихатня комора – на дерев'яних стояках.

Вхід до хати з сіней, підлога земляна – долівка. Праворуч – велика піч, розмальований комин. За піччю до тильного боку стіни прилаштований піл. Над полом – жердка для одягу й полиця. На стінах висять вишиті рушники.

Відкритий двір вільного планування обгороджений лісою з перелазом і традиційними воротами з тесаних лат. Господарчі споруди розміщені безсистемно: перед вікнами хати – комора, повітка, саж. У глибині двору стоїть клуня.

Сажок.

Комора. Друга половина XIX ст.

Куточок двору. Середина XIX ст.

Сад узимку. Хата кінця XIX ст. с.Циблі.

Хата кінця XIX ст. с. Циблі має чотирикамерний простір: хата + сіни + майстерня + комора. Хата рублена. Ту частину будівлі, яку займає комора, глиною не обмазували для кращого провітрювання. Хата належала столярові. Столяри обробляли дерево. Виготовляли вікна, двері, домашнє начиння: столи, стільці, ослони, лави, мисники, полиці для посуду, ткацькі верстати, колиски, іграшки тощо.

Садиба належить до типу глибокого двору, має великі різьблені ворота. Між дерев, оддалік від дороги, стоїть хата.

Хата пасічника Федота Хвостика (Друга половина XIX ст.).

Плетений тин.

Зимівник для пасіки

Комора

Розпис на розі чільної й причілкової стін.

На вхідних дверях у хату намальований козак Мамай

Хата пасічника Федота Хвостика має каркасний тип конструкції й трикамерний житловий простір: хата + сіни + комора. Садина належить до типу глибокого двору. Огороджена тинем з лози. У дворі є друга комора для зберігання меду й вуликів. Поруч зимівник (обшарник). У коморі медогонка, на стіні висять ваги, на столі лежать гирі й різний інвентар пасічника.

Хата й комора увінчані традиційним оздобленням і розписом. Люди вірили, що всілякі напасті – наслідок дій демонічних сил. Відвертачем був вогонь та його відповідник – червоний колір. Саме такою смугою вище долівки обводили стіни, створюючи замкнене коло, яке закривало доступ до хати нечистій силі

Садіба з каменю.

Льох.

Огорожа й комора.

Повітка.

Хата з каменю.

У місцевостях, де є великі поклади каменю, люди широко використовують його в будівництві. Цей матеріал міцний, не потребує затрат на транспортування з інших регіонів.

Найуживаніші два види каменю, які використовують у будівництві: вапняк і пісковик. Хати будують лише з вапняку. Це теплий камінь, що добре піддається обробці. За поширенням і застосуванням у будівництві переважає пісковик. Поклади пісковика мають червоне, сіре, зеленувате й вишневе забарвлення. Обробляється пісковик лише шляхом коління, за допомогою клинів і молотів. Пізніше для видобутку почали застосовувати вибухівку.

Вапняки застосовують у будівництві як в обробленій формі, так і в природній.

Камінь видобувається навесні, щоб за літо він устиг висохнути, тобто випарувати природну вологу. Якщо сірий камінь захоплять морози, він швидко кришиться й утрачає будівельні якості. На зиму свіжорозроблену масу загортають землею.

Сільська управа кінця XIX ст.

Корчма початку XIX ст., м.Переяслав.

Корчма початку XIX ст. м. Переяслав має шестикамерний поділ простору: корчма, житло господаря, комора, дві кімнати для приїжджих, заїзд для коней і транспорту. Корчма – заклад для продажу горілки, їжі й відпочинку подорожніх. Зазвичай, вона була розташована на перехресті доріг або в центрі села.

Слобожанщина

До цього історико-етнографічного регіону України входять східна Полтавщина, Харківська, Луганська, більшість районів Сумської й північ Донецької області.

На Полтавщині хати ставили великі, світлі. Перед хатою облаштовували просторий двір. Повітки були довгими, з возівнями. У дворі ставили комору, курник, саж для свиней. За коморою – тік для обмолоту снопів. Для зберігання зерна в колосі й усіх необмолочених продуктів хліборобства, соломи й сіна зводили клуні.

Хата із с.Велика Павлівка Полтавської області.

Глибокий двір.

Комора.

Тин.

Курник.

Хата 1879 р. с. Велика Павлівка Полтавської області складена в зруб. Ззовні і зсередини хата обмашена глиною й побілена. Хата з притулою на чолі. Притула призначена для господарських потреб. Вона доповнює основний об'єм хати. Найчастіше притули застосовували на причілках або на тильному фасаді. Тут притула облаштована на чільному боці. Це додає хаті затишку. Неабияке значення має напуск на притулу, яким не лише захищали стіни від опадів, а й надавали композиції хати значної органічності.

Власником хати був гончар. У сінях стоять жорна для розмолу свинцю, який використовували для виготовлення поливи. У хатині є гончарний круг, на лаві – дерев'яний ніж для виправлення дефектів на готових виробах. Поряд металевий чавун для плавлення свинцю й ложка-мішалка. Зазвичай, посуд розписували всією сім'єю.

Хата 1914 року с.Новоахтирка Луганської області.

Хата 1914 року с.Новоахтирка Луганської області. Вигляд з причілка.

Вигляд з тильного боку.

Саж.

Курник.

Комора.

Погріб.

Тин.

Хата с.Новоахтирки має відмінність від хати Подніпров'я. Конструктивна система хати виконана в зруб із дуба. Зруб укладений на дубові стояки. Хата має галерею, що утримується дерев'яними колонами.

Хата кінця XIX ст., с.Червонопопівка Кременського району Луганської області.

Вигляд з причілка.

Вікно з віконницею.

Розпис надвіконня.

Комора.

Хата кінця XIX ст. с. Червонопопівка збудована в зруб. Дубовий зруб опирається на закопані в землю стояки. Хата має галерею. У будівлі влаштовані шестишибкові вікна з віконницями. Надвіконня розписані.

У хаті велика піч і лежанка – невіддільна частина слобожанської хати.

Дах житла зроблено натрусом – характерна особливість влаштування покрівлі на Слобожанщині. Для покрівлі даху житню солому не в'язали в снопи, а брали м'яту, після обробки гарманами, камінними котками. Її змочували водою і щільно вкладали на лати, розчісуючи граблями. Потім покрівлю поливали рідкою глиною. Контури слобожанської покрівлі м'які й плавні.

Полісся

До цього історико-етнографічного регіону України входить Чернігівська, північні райони Сумської, Київської, Житомирської, Рівненської й Волинської областей. Низинна, вкрита лісами, багата на річки й озера, територія Полісся простягається на півночі України.

Поліська курна (чорна) хата низька, темна, непоказна. Хати тут будувалися обов'язково в зруб. Вінці зрубу перекладалися мохом. Дах робили на два схили. Зруб ні зсередини, ні ззовні глиною не обмащувався. На Поліссі курну хату можна було бачити зі стелею й без стелі.

Перехідною від курної до білої була напівкурна хата, в якій дим з печі виводився в сіни. Над дахом виводу не було, й дим осідав на горищі.

У поліських хатах, критих дранню, бачимо три типи дахів:

- 1) на сволоках, врубаних в трикутні фронтони – завершення зрубу причілкових стін;
- 2) на стовпцях;
- 3) на кроквах.

Однокамерна хата збереглась на Поліссі до 30-х років XX ст. Дерев'яні будинки за певних умов можуть стояти сотні років. Головна умова – захист їх від води й вологи. Якщо в невеликих хатах ця проблема вирішується просто – шляхом влаштування великого виносу стріхи або критих галерей, то у висотних будівлях, таких, як церкви й дзвіниці, виникає певна складність. Де були труднощі з каменем, основу робили з окоренків дерева, поставлених сторч, так звані стендари. Таку технологію застосовували, коли зводили церкву в с.Кисоричі Рокитнівського району Рівненської області.

Стендари церкви XVIII ст., с.Косоричі Рокитнівського району Рівненської області.

На Поліссі дерев'яні хати будувалися в одноманітному плані. Зруб хати в довжину дорівнював 4-5 м. Кути рублені з невеликими залишками, однаковими по всій висоті зрубу, за винятком верхніх зрубін, які мали збільшений залишок у вигляді кронштейна на причілках хати, а іноді й на передній і задній стінах. Нерідко хата не мала навіть сіней. Коли біля хати стояла стебка або друга хата, сіни робили у формі трапеції. Гребінь над сіньми не горизонтальний, а має спад у бік стебки або другої хати. Конструкція сінешніх стін робилась відокремлено від стін хати. Коли хатні стіни робили в зруб, то сінешні робили в шули або у вигляді легкої загорожі з жердок і хмизу. Іноді сіни зовсім не мали передньої стіни.

Поліські дерев'яні будівлі надзвичайно скромні. Архітектурно-будівельні засоби в них дуже обмежені. В поліських дерев'яних будівлях немає розвинених піддаш, ганків,

галерей. Немає різьби по дереву й настінних розписів. Вікна малі, двері невисокі, висота їх інколи доходила всього до 1,4 м.

Хата другої половини XIX ст., хутір Нова Вавля Київської області.

Поліська хата другої половини XIX ст., хутір Нова Вавля, північ Київської області. Збудована в зруб. Хата – це трикамерне житло: хата + сіни + хата. Піч улаштована з запічком, де спалювали вечорами скалки для освітлення житла. У хаті висять вузькі поліські рушники, заткані й вишиті червоними і чорними нитками.

На поліському Загоринні немає традиційної української хати з побіленими стінами й солом'яним дахом. Хати з відкритим зрубом, криті дранкою. Зводилися кліті, невеликі квадратні зрубні будівлі без стелі для зберігання одягу, запасів їжі, інших цінностей. Будували стебки – дерев'яні будівлі під двосхилим дахом, але зі стелею. Стіни стебки обмащували глиною, робили засторонки, куди засипали картоплю, буряки, моркву. Ставили багатокутні клуні.

На поліській Волині хати вкривали соломою. В оселі, крім хати, завжди були сіни, комора, хлів та інші прибудови.

Замкнутий двір середини XIX ст., с.Солов'ї Волинської області.

Замкнутий двір сер. XIX ст. із с. Солов'ї Волинської області є забудова з двором посередині. Конструкція будівель виконана в зруб. Крім житла, на обійсті по периметру розміщені господарські приміщення: дві шопи, приміщення для соломи й сіна, керат – кінний привід січкари, січкари й інші господарчі приміщення.

Керат – кінний привід січкари.

У середині XX ст. в селах Велимче, Сошине, Запруддя, Залісся Камінь-Каширського району можна було бачити багато замкнутих дворів різного планування й розмірів [30].

Згодом у плані будівництва замкнутих дворів відбувається еволюція. Хата виноситься за межі двору й утворює окрему садибу, а інші будівлі залишаються, зберігаючи свій первісний вигляд. У першій половині XX ст. набувають поширення забудови дворів з господарськими спорудами на взір “довгої хати” (польський варіант об’єднував під спільним дахом із житлом переважно комору і кілька хлівів).

На Поліссі можна виокремити три головні типи забудов. Крім замкнутого двору, трапляється відкритий і лінійний типи дворів.

Відкритий двір – це двір, де житлова й господарські будівлі розміщують розрізнено. Хата розташовувалася торцем або фасадом до вулиці. Господарчі приміщення ставилися в глибині садиби, об’єднані в окреме господарське подвір’я. Садиб з відкритою, вільною забудовою на Поліссі в кінці XIX – на початку XX ст. було найбільше.

У лінійному типі дворів розрізняють два варіанти забудови садиб – однорядний і дворядний. Дворядний варіант забудови ставиться двома паралельними суцільними рядами або з розривами між спорудами, але завжди зі збереженням лінійного характеру композиції.

На Правобережному Поліссі друге місце після відкритих дворів з вільним розташуванням будівель, посідали довгі хати – це садиби, в яких під одним дахом з хатою містились усі господарські будівлі. Подвір'я в таких садиб має видовжену форму. Довгі хати складаються з власне хати, сіней, комори, дровітні, хліва і клуні: хата + сіни + комора + дровітня + хлів + клуня. Або колешня (часто використовується під хлів) + хата + сіни + комора. Довгі хати мають двоє зовнішніх входних дверей – з фасадної й тильної сторони, двоє три-чотиришибкових вікон, розташованих симетрично у фасадній стіні, й одне – у запічній. Хати вкривали соломою, робили чотирисхилий дах.

Хата пасічника XIX ст. із с.Блажове Рівненської області.

Прип'ятське Полісся. Хата поч. XX ст. із с.Мульчиці Рівненської області.

Хата кінця XIX ст. із с.Мамекино Новгород-Сіверського району Чернігівської обл.

Інтер'єр поліської хати

Житло визначають за наявністю печі. Є народна приказка – почнемо рахувати від печі. Піч на Поліссі ставили в кутку, праворуч або ліворуч од входу, залежно від орієнтації хати. До початку ХХ ст. нижню частину опічка робили з дерева. Це найпростіший спосіб влаштування опічків. На дві масивні підвалини укладали суцільний накат із плах або кругляків. На цій основі вибивають валькований під і склепіння. Часто підвалинам надають форму полозів, за які закладається дошка, що утримує передню стіну валькованого припічка [31]. Зводячи вальковане склепіння, застосовували різні способи виготовлення опалубки – порожнина печі закладалась штабелем з нетовстих колодок, які після виготовлення склепіння випалювали. Інколи для склепіння добирали плетену чи дощану опалубку або ж укладали мішок відповідних розмірів, набитий просом, який потім легко висипали, розв'язавши його.

Для освітлення на Поліссі побутувало традиційне вогнище – посвіт. Посвіт складається з двох частин: комина і спеціального пристрою для спалення скалки.

Дим у курній хаті валував з печі прямо в хату, виходячи крізь прочинені на час топлення двері. Перші комини з'явилися на Волинському Поліссі 1892–1900 рр. у заможних селян [32].

Комин для виходу диму робили з кадуба або виплітали з дубців коша, розширеного донизу й обмашеного глиною. Підвішували комин до отвору, вирізаного в стелі, діаметром 20–40 см. Під комином установлювали пристосування для скалки.

Лави. Традиційно лави ставили вздовж чільної й причілкової стін. На покуті, де лави з'єднувались, ставили хлібну діжу й обрядові ритуальні страви та предмети – свячене зілля, горщик з кутею, зажинковий сніп тощо. Тесали лави з колотої дошки, завтовшки від 5 до 12 см, завширшки від 35–60 см і завдовжки на розміри хати 4,5–6 м. Врубували лави в стіну на висоті 49–55 см. У деяких місцевостях лави вкладали на ослінчиках (Володимирський і Рокитнівський райони на Рівненщині), на підставках з фігурно вирізаних дощок (Житомирщина) або просто на ніжках, попарно задовбаних у лаву (Рівненщина, Житомирщина).

Піл у хаті був основним місцем для снання. З колотих дощок, накладених уздовж від печі до причілкової стіни на висоті від 45 до 70 см, робився настил. А використовувався піл не лише для снання, а й для різних трудових процесів.

Ослони приставляли до лави, як допоміжні спальні місця.

Жердки, як і в усій Україні, використовували для зберігання на них буденного одягу, рушників. На жердках або гредах чи балках сушили цибулю, розвішували прядиво. У курних хатах сушили дрова. Жердку використовували для підвішування кросен (ручного ткацького верстата). Це тоненька тичка, що закріплювалась уперек до сволюка проти одного з вікон чільної стіни. Проти неї вкопували в землю дві сітки для обладнання ткацького верстата.

Полиці використовували для посуду й підтримування ікон – мали назву божниця та підіконник. Кілька таких полиць утворювали мисник або судень. Мисник кріпився до стіни дерев'яними кілками або металевими крюками. Поліські полиці, як і меблі, не мають особливих декоративних прикрас. Для ікон полиці ставили під причілковим вікном. Це дощечка завширшки 3–5 см і завдовжки 1–2,5 м залежно від розмірів хати. Божницю прикрашали зубцями по краю дошки або інкрустували соломою й розмальовували олійними фарбами квітковим або геометричним орнаментом.

Стіл стояв у хаті на найпочеснішому й найвиднішому місці. Основу стола становила масивна стільниця – дошка з потовщенням, у якій ніжки задовбані й для стійкості з'єднані поперечками.

Для зберігання речей на Поліссі здавна використовували бодню – подібну до низької діжки посудину з клепок, що накривалась віком. У другій половині ХІХ ст. почали з'являтися скрині й сундуки.

Для дітей виготовляли меблі й пристрої, щоб сидіти, стояти, ходити. Це так звана сидячка, стійка, ходячка. Сидячку видовбували з колоди, неначе крісло зі спинкою. Щоб дитина не впала, спереду встановлювали прутик.

Стійку робили з двох дощок, зв'язаних між собою чотирма ніжками на висоту грудей дитини.

Ходячку або бігунець улаштовували так: до підлоги й сволока кріпився кілок, а до нього поперечка з лозовою дужкою. В утворене півкільце становили дитину, яка, спираючись на поперечку й дужку, ходила навколо кілка.

Поділля

За адміністративним поділом Поділля охоплює Вінницьку, Хмельницьку, східну частину Тернопільської й північні райони Одеської області.

У XIX – першій половині XX ст. на Поділлі можна було спостерігати найрізноманітнішу забудову садиб, зокрема вільну, однорядну, дворядну.

Вільна забудова – всі будівлі двору не об'єднуються спільним дахом, розташовуються безладно, без певного порядку.

Однорядна забудова – будівлі ставляться в один ряд із хатою. Можуть частково або суцільно з'єднуватися спільним дахом.

Дворядна забудова – господарські будівлі й хата утворюють два паралельні ряди з частковим або суцільним об'єднанням спільним дахом.

"Г"- подібна забудова – хата й господарчі будівлі мають форму літери Г.

"П"-подібна забудова – хата й господарські будівлі розташовані літерою П.

Замкнена забудова – всі будівлі з'єднані між собою спільним дахом.

Окрім хати, на Поділлі зводили різноманітні господарчі будівлі. Для зберігання продуктів харчування будували клуні (стодоли), комори, коші (кошниць), льохи (погреби).

У клуні зберігалось зерно в колосі, сіно, соломка й усі необмолочені продукти хліборобства. Тут сушили й обмолочували зерно, влаштовували тік.

Комору завжди будували навпроти вікон хати, щоб вона була на видноті в господаря. Як і в хаті, у коморі настиляли стелю.

Кошниць або коші використовували для схову й зберігання кукурудзи в качанах.

Льох або погріб призначений для зберігання солінь та овочів: картоплі, буряків, моркви, капусти тощо.

Для худоби зводили хліви та хлівці, стайні, обори, курники для курей, сажі або кучі для свиней.

Будували на Поділлі й інші приміщення у дворі – літні кухні, лазні тощо.

Значну увагу приділяли малим архітектурним формам – огорожам, криницям, колодязям, вуликам, місцям відпочинку.

Характерні особливості хати на Поділлі:

- а) каркасно-вальковане та вальковане житлове будівництво;
- б) симетричність у співвідношенні горизонтальної основи й краю стріхи, між вертикалями стін, дверей і вікон;
- в) мальовничість хати – білі стіни з підсиленням заглиблених площин, висунута призьба, змашена рудою глиною. Охайності й виразності додає художній розпис;
- г) видовжена форма хат;
- д) хати мають нахилені до середини стіни. Такий прийом надає хаті більшої міцності.

Хата із с.Яришев Могилів-Подільського району Вінницької області.

Сарай (повітка).

Хата із с. Яришев Вінницької області має каркасний тип конструкції. У дворі є хлів, комора, сарай. Звіс чотирихилого даху влаштований на п'ятнарах-кронштейнах. Піч і стіни в хаті мають настінний розпис. Сарай покритий житньою соломою, вишиті китицями роги, влаштований гребінь.

Хата 1845 року з с.Луги Вінницької області.

Настінний розпис ззовні над вікнами.

Хата 1845 р. із с.Луги Вінницької області має зрубний тип конструкції. У ній три житлові простори: хата + сіни + комора. Хата має чотирисхилий солом'яний дах, завершений гребенем. Усі вікна мають по чотири шиби. Житло прикрашене настінним розписом.

Хата ХІХ ст. із с.Крищенці Вінницької області.
Зовнішній настінний розпис над вікнами.

Внутрішній настінний розпис.

Хата XIX ст. із с.Крищенці Вінницької області має каркасний тип конструкції. Солом'яний дах із житньої соломи на чотири схили. Вікна зачиняються віконницями. Висунута призьба змащена жовтою глиною. Зроблений як зовнішній, так і внутрішній настінний розпис. Подовжній сволок із чільного боку має розпис рослинного походження.

Для настінного розпису пензлі робили з шерсті пса, кішки або курячого пір'я. Штampi робили за допомогою картоплини або буряка. Ганчірки й вата слугували як тампони.

Фарби використовували ті, що дарувала природа – різнобарвну глину (білу, червону та жовту), соки трав або квітів. Народні умільці додавали до фарби жовток – барвники набували яскравості, не лушилися, були стійкими до дощу. Фарби, розведені на молоці, ліпше входили в ґрунт стіни.

Прикра вада настінного декоративного розпису – глиняні стіни хат і фарби, які розводять на воді, молоці, яйцях, не можуть зберігатися тривалий час, швидко псуються. Декоративний настінний розпис у кожному селі має не схожий на інші, свої оригінальні особливості й улюблені прийоми композиції.

В українській хаті декоративний настінний розпис виконувався на зовнішніх і внутрішніх стінах хати, найчастіше на чільній і причільній. На місці карниза дехто малював фриз – смугу рослинного орнаменту, що складалася з хвилястої або ламаної лінії з гілочками, квітами й листям на ній.

Задня стіна розмальовувалася рідко, фарбувалася в вохристі й жовто-коричневі тони. Один кут відводився смугами червоного, синього або чорного кольорів.

Внутрішній настінний розпис різнився великою кількістю композиційних побудов і тісно пов'язувався з декоративним оздобленням житла. Це розпис на дверях, печі, сволоку чи деінде.

В українській хаті пильну увагу приділяли орнаментальному розмалюванню печі. Двері й вікна художньо оформлювали зверху й з боків. Сволоки часто-густо розмальовували з чільного боку. Рослинний світ був складником найрізноманітніших народних композицій. Декоративний настінний розпис в українській хаті вражає вишуканістю й багатством орнаментальних мотивів, форм і художніх образів, які століттями вдосконалювали умільці.

Хата 1892 року із с.Кадиївці Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

Ліпні прикраси у вигляді вазонів.

Ступеневе пошиття даху. Спарені вікна.

Повітка з чільного боку.

Повітка з тильного боку.

Курник.

Хата 1892 р. з с.Кадіївці Кам'янець-Подільського району, що на півдні Хмельницької області, має каркасну конструкцію. Хата напівкурна. Чотирихилий дах пошитий ступенево, улаштований гребінь. Декоративна фактура стіни виконана дерев'яним штампом по сирій глиняній обмазці. На чільній стіні – два вікна, одне з них спарене. Вікна обрамлені ліпною лиштвою з глини, виділені білим кольором на синьому фоні стіни. Посередині повітки влаштована возівня.

Хата середини ХІХ ст. із с.Горячинці Новоушицького району Хмельницької обл.

Галерея на фасаді хати.

Кучі для свиней.

Хата середини XIX ст. із с. Горячинці Хмельницької області має каркасну конструкцію. Належить до типу хат з додатковими композиційними елементами на фасадах. Має галерею. Фундамент хати й огорожа виконані з буту. Дах чотирисхилий, пошитий ступенево. Вікна в хаті чотиришибкові.

У дворі зведена стодола – будівля для зберігання й обмолоту снопів, хлів, повітка, дві кучі для відгодівлі свиней.

У XIX – першій половині XX ст. на Поділлі переважав безсистемний спосіб забудови. Поширення набула стовпова техніка. За основу будівлі правив перший вінець. Його клали безпосередньо на землю, згодом – на каміння або дерев'яні колодки. Вінець звався підвалиною. Стовпи каркаса надовбували в підвалини. На підвалини застосовували, зазвичай, дуб або просмолену сосну. У давнину стовпи закопували глибоко в землю, часом з корінням. У верхній частині стовпів (сохи) робили розколини, куди вкладали платви, а на них ставили крокви.

Існувало три основні технології валькованого будівництва:

- 1) кільцьовані, такий варіант має каркасні кілки;
- 2) хата в шихтах, варіант із застосуванням дощаної опалубки;
- 3) бита, хата з балабухів або галамуців, утрамбованих довбнею [33].

На Поділлі зрубна конструкція стін поширена у двох варіантах – стіни з кругляку і з брусів. Стелю влаштовували на одному поздовжньому сволоку, поверх якого укладали колоте дерево. Дощки могли стелити і "в розбіжку", і "впритул", поверх яких настиляли шар глини, його утрамбовували і загладжували.

Для зведення стін існувало багато варіантів:

- а) на стовпах у закидку "з брусів";
- б) на стовпах у закидку з шаром глини;

- в) на стовпах з вальками і прокладкою з дерева;
- г) на стовпах з кіллям, обплетеними вертикально хворостом;
- д) на стовпах з вальками (саманом);
- ж) безкаркасні стіни, які зводили з глини.

На початку ХХ ст. відбуваються зміни у схемі несучих конструкцій стелі – перехід від стелі на сволоках до стелі на балках. Перехід від сволоків до балок зумовило зміни й у конструкції даху. Опори кроков тепер спирались не на поздовжню платву, а на виступи поперечних балок стелі. Поверх кроков набивали лати, на яких кріпилося покриття з соломи, очерету або гонту. Хату й господарчі будівлі покривали, зазвичай, житньою соломою двома способами: зв'язаними сніпками або розстеленою соломою. На Поділлі перевагу віддавали пошиттю даху зв'язаними сніпками, по-народному – куликами.

Улаштування даху розпочинали знизу, прив'язуючи до попередньої лати сніпки-китиці. Китиці прив'язують до лат колоссям (волотом) угору. Другий ряд і аж до верху, гребеня даху, викладали сніпками-куликами. Кулики викладали колоссям донизу. Стежили, щоб колосся першого ряду куликів покривало колосся першого ряду китиць, колосся другого ряду куликів покривали гузирі першого ряду куликів, колосся третього ряду куликів покривало гузирі другого ряду куликів. І так до самого верху. Щоб дах був красивішим, майстри інколи пришивали китиці на рогах даху, утворюючи уступи або сходинки. Така прикраса декору даху надавала хаті неповторності й оригінальності.

На Поділлі можна було побачити хати з ступеневим покриттям даху. Такий дах пошитий суцільно сходинками, на взір східців. Товщина одного стріхата (сходинки) досягала 30 см, а загальна кількість їх на даху – до 20 рядів, залежно від кута нахилу даху. Що гостріший, то більше рядів.

Деінде траплялося комбіноване покриття солом'яного даху сніпками – подвійна стріха, подвійний гребінь і вишиті китицями роги солом'яного даху.

Гарний вигляд має хата, де чільний схил стріхи вишивали сніпками хрестом. Неповторний декор має солом'яний дах, вишитий на чільному схилі подвійними рогами.

Вивершували солом'яний дах гребенем двома способами:

- 1) за допомогою одного поздовжнього або поперечного сніпка – "ляльки";
- 2) за допомогою двох сніпків – "хлопця" і "барана", покладених гузирями вгору.

Незалежно від способу влаштування гребеня, верх притискувався здвоєними жердинами.

Під м'яту соломі обов'язково підкладали ряд китиць, інколи поверх цього ряду вкладали один або навіть два ряди поперечно покладених сніпків – "баранів".

Здавен велосся, що трудомісткі будівельні роботи виконувалися толокою. Біднішому забудовникові, в якого бракувало соломи, приносили її сусіди й запрошені на толоку. Згодом забудовник мав відпрацювати цей день у запрошеного на толоку. Роботу розподіляли так: вальки крутили жінки, а вкладали в стіни чоловіки. Замість для обмазки з глини, полови й кінських кізків робили за допомогою коней, які ходили в замісі доти, доки глиняна маса не була готова для мащення стін і стелі.

Призьби робили з вальків або глини, підводили жовтою або червоною глиною.

Долівку в хаті робили так: землю поливали водою, розрівнювали й давали висохнути. Тісно накладали короткі галамуци (вальки) й ущільнювали довбнею. Поверхню долівки змащували жовтою глиною. Долівку, зазвичай, мастили глиною жінки й дівчата раз на тиждень перед святками.

Подільська хата має всередині побілені стіни, внизу – підведені жовтою глиною, стіни й печі оздоблювали, здебільшого, декоративним розписом.

Піч у подільській хаті має постійне ісце – збоку від входу вздовж стіни, прилеглої до сіней.

Інтер'єр хати традиційний. Характерним для Поділля є розміщення в покуті скрині з плоским віком. Перед скринєю ставили ослін. Біля причілкової й чільної стін на кобицях укопані лави.

Південь України

За адміністративним поділом охоплює Запорізьку, Миколаївську, Херсонську, центральну та південну частину Одеської й Донецької областей, південь Кіровоградської та Дніпропетровської областей, Автономну Республіку Крим.

Різноманітність населення на півдні України, де, крім українців, жили росіяни, німці, болгар, вірмени, греки та інші, й особливості природно-кліматичних умов зумовили деякі особливості в будівництві житла. На півдні України постійно відчувався брак дерева, яке завозилося з інших місцевостей. У будівництві використовували переважно місцеві матеріали – глину й камінь.

У XIX ст. на півдні траплялося житло у вигляді напівземлянок. Сволоки-перекиди трималися на сохах. Покриття житла було земляним.

На Херсонщині в Олександрівському та Єлизаветградському повітах хати будували в зруб або ставили з дощок – "обкладини". Рублені хати траплялися рідко.

Технологія побудови хати на півдні була така. Між дерев'яних стовпів, сох і ступ закладали поперечки-глици. Їх переплітали лозою або перевеслами з околоту чи обставляли очеретом. Стіни обмащували глиною, змішаною з половиною й кінськими кізками.

Зсередини та ззовні стіни білили крейдою або білою глиною. Вікна ззовні обводили червоними, синіми, зеленими смугами. Декоративний розпис робили під стріхою й на розі хати. Використовували різноманітні прийоми декоративного художнього оздоблення – розпис і обробка фронтонів, різьблення архітектурних деталей, фарбування великих площин стін.

Дах влаштовували як із соломи, так і з очерету. У містах траплялися покрівлі з гонту. Багатші городяни й колоністи покривали хати залізом.

На Одещині переважали хати кам'яні, з черепашнику. Завершення робили з різьблених кам'яних елементів у формі ромба, кулі, шишки тощо. Стіни обмащували глиною й білили.

На півдні України хати, як правило, виходили до вулиці причілковими стінами. Завдяки багатим запасам глини, будівлі мали глиняну або плетену основу з очерету й лози. На той час у будівництві вже почали застосовувати цеглу.

Карпати

За адміністративним поділом охоплюють Закарпатську, Івано-Франківську, Чернівецьку та Львівську області.

Якщо розглядати Карпати з історико-етнографічного боку, то маємо Буковину, Бойківщину, Гуцульщину, Закарпаття, Лемківщину й Покуття.

1. Буковина

Займає рівнину між ріками Прут і Дністер і частину Карпат у межах Чернівецької області. Буковинські хати вирізняються великими призьбами. Вони служать захистом під час повені. Житла мають високі пороги. Хати трапляються як немашені ззовні, так і обмащені глиною й побілені. Покривали дах соломою, гонтом або дралицями.

Хата середини ХІХ ст., с.Великий Кучурів Сторожанецького району Чернівецької обл.

Покриття даху.

Комора з дровником.

Хата XIX ст., с.Коритне Вижицького району Чернівецької області.

Надвірна лава.

2. Бойківщина

Лежить на гірській території від рік Уж і Сан на заході до Лімниці й Тересви на сході, займає частково Львівську, Івано-Франківську й Закарпатську області.

Про походження назви Бойківщина існує кілька версій. Одна з найімовірніших: у низці районів Бойківщини населення вживало в розмові частку "бойє" – так.

Бойківська хата має кілька варіантів. Загальною ознакою бойківської хати є те, що всередині житло обмашували й білили. Ззовні балки зрубу просмолювали, стики замашували глиною й білили. Білі горизонтальні смуги на темному фоні підкреслюють загальну конструкцію й деталі споруди.

Одним із варіантів бойківської хати було житло, яке становило складову частину разом з господарськими приміщеннями однієї споруди зі спільним зрубом і під спільним дахом.

Бойківська хата в плані має форму прямокутника. Найпоширенішим варіантом житла була хата типу комора + хата (хижа) + сіни [34]. Така хата була практична й тепла.

На Бойківщині можна було побачити курні хати. У горах їх називали бурдеями: хата + сіни без даху. Зруб бурдеїв пригнічували камінням, щоб не зніс вітер. Дим виходив через відчинені двері.

На курні хати можна було натрапити в краї майже до середини ХХ ст. Найпоширенішою була хата з тридільним простором, яка вирізнялася тим, що житлова частина, так звана хижа, була між коморою й сіними.

На будівництво хати використовували ялицю або смереку. Хати не білили, за винятком Старосамбірського й Турківського районів Львівщини. Дах покривали житньою соломою. Уздовж фасаду хати можна було часто бачити напівзакриті галереї.

У долинах рік Мізунки, Тересви, Терєблі дах улаштовували з драниці або гонта.

3. Гуцульщина

Охоплює Верховинський, південну частину Косівського й Надвірнянського районів Івано-Франківської області, Путильський і Вижницький райони Чернівецької, Рахівський – Закарпатської областей.

Походження назви "гуцул" має кілька версій:

- а) від тюркського "кочул" – пастух;
- б) від "гоцали" – так нібито називались Карпати;
- в) пов'язано з молдавським "гоц", "гуц" – розбійник. Так іноземні завойовники прозвали волелюбних горян.

На Гуцульщині основним будівельним матеріалом було дерево. У XIX – першій половині XX ст. житло там споруджували повністю з дерева. Села розкидані присілками по схилах. Зазвичай, центр села був у долині. Там зводилася церква й громадські споруди. Розміри, форма, конфігурація садибних ділянок, етнічні й географічні традиції зумовили забудову гуцульського двору. Одним із поширених забудов двору був замкнутий двір – гражда. Характерною рисою гуцульського житла, як підкреслював В.П. Самойлович [35], є поєднання розвинутого звису покрівлі з головного фасаду, який підтримується кронштейнами або стовпчиками (піддашок), з площинами міцних рублених стін і високим дахом. З тильної сторони будинку, а часто і з боків, прибудовували вузьке приміщення, яке використовували для господарських потреб.

Поширеним типом народного житла на Гуцульщині була хата на дві половини: хата + сіни + хата. Гуцули ставили хату з ялиць, розрізаних навпіл, кругляком до світла, гладким берегом до середини. Хата низька, має два вікна до виходу, покрита драницями. Зруб не обмашували ні ззовні, ні зсередини. Перед великими святами гуцулки вимивали стіни. Традиційно, як і по всій Україні, при вході в хату стоїть піч. За піччю – постіль, заслана ліжником з вовни, подушки з пір'я, шерсті чи моху – залежно від достатку. В інтер'єрі, oprіч стола, лавиці та полиці, над ліжком висить залізний гак. На ньому висить на вовняній крайці кріс – рушниця-поєдинка, при крісі – порошниця (ріжок на порох) і довгий гарапник (батіг).

Гражда (замкнутий двір) – комплекс житлових і господарських будівель, проміжки між ними заповнені високою зрубною стіною. Хата має трикамерне житло: хата + сіни + хата або хата + сіни + комора. У бік двору до хати зроблені прибудови для овець [36], для худоби, хліви [37], дровник, комори, навіси тощо.

Забудова двору в гражді така: з одного боку під спільним дахом було житло з прибудованими до нього з вузьких боків коморами, позаду – притули для овець, з другого – хліви або хлів з дворовою коморою. Односхилі навіси з дощок у бік двору вздовж огорожі служили для зберігання дров і реманенту.

Гражда покривалась дерев'яною покрівлею. Попереду від причілків на відстані 10–12 метрів була висока огорожа, яка під прямим кутом замикалась перед фасадом будинку, створюючи замкнений двір. Огорожа мала свою окрему стріху, яка спускалась одним вузьким схилом назовні, а другим, широким, у двір. Проти фасаду хати в огорожі влаштовували браму, в притулах з тильного боку хати – хвіртку. У брамі врізалось маленьке, видовжене в горизонтальному напрямку віконце, через яке можна було оглядати довкілля. Це єдине віконце, яке виходило безпосередньо на вулицю.

Існували на Гуцульщині курні хати – бурдеї (хата + сіни) й бухні (тільки хата).

На полонині замість хати гуцули ставили колиби – курені для пастухів. У колибі висіли два-три кітлики (казанки) для випарювання молока. Ватра в колибі не вигасала день і ніч. Інтер'єр колиби простий – дерев'яні лавки, посуд, знаряддя праці, рушниця, трембіта. Звук трембіти чутно на полонині далеко. Обабіч колиби споруджували загорожу з вориння, в яку зачиняли на ніч овець.

4.Закарпаття

Це місцевість по річці Тисі від Тячева і Рахова до Ужгорода й Перечина та від Берегового до Воловця.

У XIX – першій половині XX ст. на Закарпатті виділялись три типи забудови двору:

- 1) відкритий двір з незв'язаними або частково зв'язаними надвірними будівлями в таких варіантах: однорядний, "Г"- подібний, "П" - подібний, паралельний і безсистемний;
- 2) довга хата – однорядний двір з блоковим зв'язком будівель, об'єднаних спільним дахом (західна частина Міжгірського, Воловецького, північ Свалявського, Хустського, Мукачівського районів, західна частина Ужгородського й Рахівського районів;
- 3) рідкий тип забудови двору – гражда, спорудження всіх будівель під одним дахом.

Найпоширенішим житлом на Закарпатті було тридільне: хата + сіни + комора. Рідше траплявся двокамерний тип житла: хата + сіни. Сіни й комора були холодні, їх не опалювали. На обійсті ставили приміщення для господарчих потреб:

- хлів, стайня, вівчарня, хлівець, куча – зводились для утримання домашніх тварин;
- пелевня (сарай для корму, соломи й обмолоту), пелевник (для полови, січки, посліду), загата (сезонна будівельна конструкція, в безпосередньому поєднанні зі стінами для енергоощадності та підтримання стабільного температурного режиму всередині. Загата потрібна для утримання тепла в хаті під час лютих зимових морозів), боїще (приміщення для обмолоту й чистки зерна), газовба, плитар, оборіг, сіняник, кіш, пивниця, рупа слугували для обмолоту зерна, зберігання харчових припасів і фуражу;
- шопа, возівня, колішня призначались для знарядь праці, транспортних засобів і дров.

Хата XIX ст., Закарпаття.

Хата на Закарпатті поділялась на частини, як і традиційна українська хата: місця для приготування їжі, снання та гостюва.

На Закарпатті побутували різні типи печей – курна, напівкурна й з опаленням по-чистому. Курні й напівкурні печі займали $\frac{1}{4}$ площі хати. Біля печі ставили невелику лавку. На ній тримали різноманітний посуд, узимку пряли. З другого боку був мисник, під ним на підставці традиційно стояла цеберка.

За піччю була влаштована лежанка (піл) або ліжко. Над ліжком – жердина для одягу. Між лавами найпочесніше місце займав стіл. Стіл-скриню виготовляли з бука або клена. Стільниця витесувалась із суцільного шматка дерева. Довжина скрині сягала 140–200 см, ширина 70–90 см, товщина 4–5 см. Усі деталі скрині з'єднувались між собою без цвяхів, за допомогою дерев'яних кілочків і пазів. Скрині орнаментували плоскою різьбою, випилюванням або розписом.

У хаті обов'язково були ікони й декоративні тарілки.

Підлогою служила долівка. На початку ХХ ст. в заможніших селян з'являється дерев'яна підлога з тесаних або різаних дощок.

У сінях був реманент: жорна, діжки для ропи, ступа, кошики. Стелі в сінях не було.

У коморі зберігали продукти, посуд і одяг. Інколи в коморі спали.

5.Лемківщина

У Карпатах одна з етнографічних груп українського населення має назву лемки. Ця назва походить від уживаного ними слова – лем (лише, тільки).

Лемки живуть у гірських долинах уздовж русел рік. Територія їхнього замешкання окреслювалася гірськими районами між річками Сян, Солинка, Уж з одного боку та Дунаєць і Попрад з другого. Окрім хати, у дворі лемка є господарські споруди: стайня, стодола, шпихлір.

На Лемківщині переважають довгі хати: хата + сіни + комора + стайня + боїще. Дахи двосхилі, іноді під дракною.

Особливістю лемківського житла є піч з отвором до торцевої стіни, що навпроти входу. Над ним дашок (копа), що з'єднаний з димоходом, який лежить над піччю, виводить дим до сіней. Там, над отвором димоходу, на всю ширину сіней побудовано іскрогасник. На припічку розставлений посуд для приготування їжі, на запічку – дерев'яна коновка з водою.

Хата всередині обмашена й побілена глиною. Стіни стайні не білені. Боїще – приміщення для обмолоту й очистки зерна – зведене зі щілинами, які не замащуються для кращого провітрювання.

Шопа на сіно, по-місцевому секес, має зруб з букових кругляків, між якими широкі щілини. За планом шопа дводільна: у меншому приміщенні зберігали упряж, віз, косу та інше знаряддя праці, у більшому – сіно.

Паралельно до хати розміщали шпихлір з пивницею. Пивниця має основне приміщення й сіни. У ній зберігали картоплю й інші овочі, а також молочні продукти. Стіни її кам'яні. Над пивницею розташований шпихлір, складений з букового кругляку без обмазки. Там тримали сіно.

6. Покуття

Включає території Тлумацького, Городенківського, Снятинського, Коломийського й північні та східні частини Надвірнянського й Косівського районів Івано-Франківської області.

На Покутті будували житло в зруб і в стовпи без фундаменту. Стовпи закопували в землю, а балку зрубу клали на вирівняну землю. Характерна особливість Покуття – на цій території було менше дерева, ніж деінде в Карпатах.

У Снятинському районі хати зводили дерев'яні. Стіни обмащували глиною. Дахи покривали соломою. Найпоширеніше тут тридільне житло: хатчина + сіни + хата.

На початку XX ст. поширюється і стає модним покриття дахів червоною черепицею.

У Городенківському районі хати мають переважно каркасну конструкцію. Трапляються хати з самої глини – вальковані. Стеля й стіни в хаті обмащувалися глиною й білилися.

МАЛІ АРХІТЕКТУРНІ ФОРМИ

До малих архітектурних форм належать криниці, вулики, огорожі, місця відпочинку.

1. Криниці

Вода та їжа – продукти, потрібні для життєдіяльності людини. Здавна люди ставляться до води з особливою пошаною, охороняють джерела, вірять у її цілющі й магічні властивості.

Джерела з водою називають криницею, колодязем, копанкою. Криниця від колодязя істотно відрізняється. Криниця – це природне джерело, облаштоване людиною для зручного відбору води, а колодязь – викопана яма, яка досягає водоносних шарів. Копанку з водою можна побачити там, де близько до ґрунту підходить вода – на березі річки, в низині.

Україна багата на воду, за винятком південних районів. На Черкащині, наприклад, де не копай, завжди знайдеш воду. Місцеві жителі здавна шукали найдобрішу воду за допомогою дротиків або копали колодязь там, де росте лопух.

У XIX – першій половині XX ст. колодязі й криниці були переважно громадськими. Копали колодязь чи облаштовували криницю толокою з усієї вулиці. Біля криниці люди спілкувалися, дізнавалися сільські новини. Заможніші селяни копали колодязі на своїх обійстях. Якщо до громадської криниці ходити по воду було далеко, брали воду в сусіда за згодою.

Колодязь. Полтавська область.

Колодязь. Полтавська область.

Колодязь. Полтавська область.

Колодязь із Слобожанщини.

Найпопулярніші колодязі в Україні були з журавлем. За конструкцією журавель складався зі стовпа з "вилами", в які була укріплена жердина. У відземку журавля прилаштовано дерев'яний брусок чи камінь. До вершини журавля з допомогою коротенького ланцюга кріпився "ключ" з ланцюгом або з гачком у нижній частині для підвішування відра.

Щоб уникнути обсіпання землі в колодязі чи криниці, підземну частину мурували камінням, укріплювали зрубом або товстими дошками. Оголовок, наземна частина, складається зі зрубного цямриння, мурується з каменю тощо.

Колодязь із журавлем.

Колодязь із журавлем.

Колодязь із журавлем. Полтавська область.

Українські криниці й колодязі в архітектурно-конструктивному плані багатогранні й багаті на декоративне оздоблення. Своєрідність українських криниць формувалась протягом віків під впливом кліматично-геологічних умов місцевості, рівня ґрунтових вод і наявності будівельних матеріалів.

Криниця стала символом в українських традиціях, культурі, літературі. В Україні вона асоціювалася з батьківщиною, рідною домівкою, вірою в безсмертя народу.

2. Вулики

Бджільництво в Україні було добре розвинуте з давніх-давен. Ще до нашої ери промисел бджільництва був відомий трипільцям. Люди володіли великими пасіками в епоху Древньої Русі. Наші пращури шанували заступника бджільництва святого Зосима. Перший документ, який регулював бджільництво, був збірник звичаєвого права "Руська правда". Пізніше Ярослав Мудрий закріпив у ньому права та володіння бортяками.

У XIX ст. починається перехід від добування меду з гнізд диких бджіл у дуплах дерев (бортях) [38] до культурного бджільництва. 1814 р. український учений П.І.Прокопович сконструював рамковий вулик. Винахід І.Мерінга дав нам штучну вошину, а винахід Ф.Грушка – медогонку. 1827 р. вийшла друком стаття П.І.Прокоповича "О гнильцах пчёл". Учений описав шляхи передачі збудника через соти й мед, обґрунтовано довів можливість боротьби з гнильцем шляхом пересадки бджіл у новий вулик і знищення рамок із сотами.

У другій половині XIX ст. бджільництво в Україні, як галузь сільського господарства, набула ще більшого розвитку. Продукти бджільництва цілюще впливають на організм людини. Крім збору меду, люди почали широко використовувати маточне молочко, прополіс, бджолину отруту й квітковий пилок.

Бортъ.

Порожні борті.

Бортъ.

Борти.

Дублянки на дереві.

3. Огорожі

Українське обійстя, зазвичай, обносилося огорожею. До елементів огорожі належать ворота й хвіртка. Існувало багато типів огорож, залежно від природно-кліматичних умов певного регіону. Найпоширеніші й найпрактичніші були огорожі з хмизу й тонких жердин. Найкращим матеріалом для влаштування огорожі вважалася лоза.

Фрагмент огорожі.

Фрагмент огорожі.

У місцевостях, де були великі поклади каменю, огорожі будували з каміння. Для цього годилися як пісковики, так і вапняки. Пісковики більш привабливі, мають різне забарвлення – червоне, сіре, зеленувате тощо. Огорожі з каменю надійні й довговічні.

Як і криниці, огорожі з ворітьми та хвіртками посіли належне місце в народному фольклорі й традиціях. Згадаймо, що саме біля воріт брали й сьогодні беруть відкупне на весіллях, саме ворота вимазували дьогтем за негідні вчинки дівчини. Про огорожі, перелази, ворота й хвіртки співають у піснях. З ними пов'язано багато обрядів і повір'їв.

3. Місця відпочинку

Господарі обійсть відводили у дворі місця для відпочинку. Зазвичай, у садку ставили стіл з ослонами, де влітку снідали, обідали й вечеряли. Для дітей на деревах або спеціально вкопаних стовпах, прив'язували гойдалки. Дехто з господарів улаштовував лаву за своїм подвір'ям, за перелазом. Вечорами молодь відпочивала на вигоні або біля річки. Збиралась на вечорниці. Узимку на річці в пробиту ополонку на вертикальному стовпі ставили колесо від воза. Коли воно вмерзало в лід, на нього прилаштовували дві жердини: одну довгу, до якої прив'язували санчата, другу, навпроти, коротку, якою урухомлювали конструкцію. Санчата досягали великої швидкості, тож каталися лише сміливці.

МЛИНИ

Хліб – одне з найбільших багатств на Землі. Буде хліб – буде й пісня – такий вислів часто можна почути між людьми. Україна знаменита своїми чорноземами, багата на хліб. Зібравши хліб, його мололи в млині на борошно.

Млинарство в Україні тісно пов'язане з розвитком рільництва і, відповідно, осілим способом життя. Отже, може бути віднесене до визначальних рис української етнічної культури. Разом із самим рільництвом млинарство – це константа української етнічності. Обробка зернових культур розпочалася від часу появи й поширення хліборобства на українських землях. Зародившись як традиційний вид господарчої діяльності українців, млинарство з часом перетворилося в одну з найважливіших галузей харчової промисловості, яка переробляє зерно на борошно й крупи. Іншою складовою, що формувала етнос, була популярність млинарських атрибутів у духовному світі українців, їхніх міфологічних уявленнях, фольклорі тощо.

Найрізноманітніші історичні джерела містять інформацію про розвиток млинарства на українських землях починаючи від середньовіччя й завершуючи добою трансформації традиційного суспільства в модерне. Проте саме в частині аналізу писемних джерел є чимало слабких і незрозумілих місць. І до нинішнього часу не має достовірних даних про фіксацію на письмі перших відомостей про появу млинарських споруд в Україні. Фактично джерела до XVI ст. не містять ясної й достовірної інформації про це. Хоча навіть у давньоруських літописах можна віднайти опосередковані свідчення існування млинарського промислу. До них можна віднести назви міст (Мельниця, Мельник) або вимірювання кількості зерна в цебрах (мірках), згадані в тексті, який стосується середини XIII ст. [39].

Універсали українських гетьманів, ділова документація Гетьманщини налічують чимало даних про надання права власності на млини, їхню локалізацію, особливості розрахунку за помол зерна, судові справи тощо.

Кінець XVIII ст. дає вже досить об'ємну писемну джерельну базу, яка засвідчує кількість млинів у різних регіонах України, їхні різновиди тощо. До цього періоду стосуються дані В.Зуєва й А.Шафонського.

Для XIX – початку XX ст. маємо вже масові найрізноманітніші писемні документи, які свідчать про бурхливий розвиток млинарства в Україні.

Зрозуміло, що початковий етап розвитку технічного способу обробки зерна включав у себе зернотерки (від доби неоліту) та жорна ручного приводу. Використання перших фіксується в усіх поселеннях, де населення було осілим і порали землю. Ще більше, як свідчать дані археології, зернотерки були й у представників нехліборобських культур, особливо сусідніх із хліборобами. Очевидно, вони отримували зерно як імпортований продукт і переробляли його самотужки.

Ручні жорна становлять наступний щабель розвитку млинарської техніки. Вони мають довгу і складну історію використання і тривалий час лишалися єдиними зернообробними механічними пристроями в селянських господарствах. Така ситуація зберігалася навіть із появою млинів, оскільки їхня початкова кількість і потужність не могла забезпечити всіх споживачів.

Подальше технічне вдосконалення відбувалося шляхом заміни людської праці силою робочої худоби (велика рогата худоба, віслюки, рідше коні). Кінно-волові млини набули широкого поширення в селянських господарства ще з часів Київської Русі. Порівняно з ручними жорнами, вони були значно складнішою конструкцією і включали в себе механізм для розмелювання зерна й привід у вигляді довгої жердини. Один кінець останньої був сполучений з механізмом розмелювання (жорнами), а в другий упрягали робочу худобу. Ходячи по колу, тварини пускали в обертальний рух робочий механізм. Такі млини називали ще іноді “земляними”, оскільки вони частково заглиблювалися.

Удосконалений варіант кінно-волових млинів зберігся в Україні до кінця XIX – початку XX ст. і відомий під назвою “топчак”. Він складався з двох приміщень. В одному розміщувався привід у вигляді нахилоного дощаного кола, а в другому – механізм розмелювання. Коні чи воли, тупцюючи (тупаючи) на місці по нахилоному колу, приводили дію жорна.

У добу середньовіччя на українських землях поширюються водяні млини й вітряки. Це були досконаліші, складніші, високо технологічні для свого часу механізми (системи механізмів). Водяні млини з’явилися дещо раніше від вітряків і відомі з джерел від середини XIII ст., але до XVI ст. їх було мало, й борошно й надалі мололи переважно на жорнах (крім дрібних ручних, також більших, що оберталися силою коней або волів). Найбільш інтенсивний розвиток будівництва водяних млинів, на думку багатьох дослідників, припадає на першу половину XIX ст. На той час на українських землях функціонувало щонайменше 10 тис. водяних млинів.

Для території України характерні два типи водяних млинів – стаціонарні (гребляні) і наплавні. Наплавні млини базувалися лише на великих річках, зокрема на Дніпрі, Десні, Дністрі, Сіверському Дінці, Сеймі, Ворсклі. Основою, на яку встановлювали саму конструкцію млина, були човни (баржі). Так, на Черкащині розвинувся цікавий спосіб використання таких млинів у сукновальному промислі [40].

Стаціонарні водяні млини на українських землях мали значно більше поширення. Початково відомі т.зв. нижньобійні млини, які встановлювалися прямо в річковому потоці. Колесо-привід оберталося під тиском течії й обслуговувало лише жорна. Враховуючи низький коефіцієнт корисної дії, таке колесо намагалися виготовляти якнайширше. Пізніше з’являються й інші, досконаліші типи. З XVII ст. поряд з архаїчними нижньобійними колами (підсубійними, підсубійниками, підслідниками, підливними) були вже поширені верхньобійні – наливні, коречні, корчаки. Коефіцієнт корисної дії цього кола був значно вищий попереднього. Колесо-привід тепер урухомлювалося водою, що жолобами подавалася зверху й спадала на лопаті-ковші. Далі принцип дії механізму однаковий для всіх типів водяних млинів. Закріплене на другому кінці вала палешне колесо, по ободу якого ритмічно розміщені кулачки (дерев’яні зуби), запускає в дію веретено, зачіпаючи кулачками цівки баклуші, закріпленої на вертикальному металевому стрижні. З рухом вертикального вала обертається верхнє жорно. Спідній камінь не рухається. Над жорнами був кіш для зерна, а борошно висипалося в спеціальний відсік.

Конструктивно-технічне й архітектурне вирішення будівель водяних млинів відповідало традиційним способам народного будівництва, поширеним у тій чи іншій місцевості. Відповідно до них корпус млина міг мати зрубну або каркасну конструкцію, значно рідше – муровану. Так, в українських Карпатах, на Бойківщині й Гуцульщині, найбільш поширені зрубні будівлі водяних млинів, на Поділлі, Наддніпрянщині та Полтавщині – переважно каркасні, на Буковині – здебільшого муровані [41].

У те сказати, що млини не тільки переробляли зерно на борошно, товкли просо, а й нерідко використовувались для інших виробництв (згадані вище, валюшні для валяння сукна, тартаки для різання дров, виробництва паперу, пороху тощо). Хоча тут потребує уваги той факт, що таке нетрадиційне використання млинів не завжди узгоджувалося з особливостями народних уявлень про їхню природу і призначення. Так, інноваційне запровадження млинів для паперового виробництва в Московському царстві супроводжувалося народними бунтами й спаленнями цих споруд, як це трапилося 1576 року під Москвою. В уяві місцевого населення такий млин сприймався як сатанинська будівля [42]. З огляду на це, цікаво простежити, як на подібні явища реагувало населення України.

Водяні млини

Отже, у XIX – першій половині XX ст. в Україні були поширені водяні млини двох типів – наплавні та стаціонарні (гребляні).

Основною конструкцією наплавного млина був човен (баржа). Наплавні млини переміщувалися річкою.

Стаціонарний водяний млин ставили на річці чи потоці на такому місці, де можна було зробити греблю й подавати воду до вертикального колеса, яке слугувало приводом, закріпленим на горизонтально встановленому валі. Відповідно обертові колеса, вал урухомлював механізм для молотби зерна.

Водяний млин XIX ст. з с.Ломачинці Чернівецької області.

Колесо-привід водяного млина.

Системи приводу водяних млинів поділялися на пристрої з вертикальним і нижнім боєм. Колесо-привід з нижнім боєм оберталося під тиском течії, а з верхнім – водою, що подавалася по жолобах зверху. Вода падала на лопасті-ковші, колесо оберталося.

Механізм водяних млинів установлювався в будівлях, спільних з житлом. Корпус млина міг мати зрубну або каркасну конструкцію, рідше – муровану. У будівлі, крім приміщення для механізму, робили житлову кімнату з піччю й вікнами. У ній жив мірошник з сім'єю.

Будівля з с.Ломачинці Чернівецької області, що на Буковині – приклад, коли млин уходить безпосередньо до комплексу житлової будівлі.

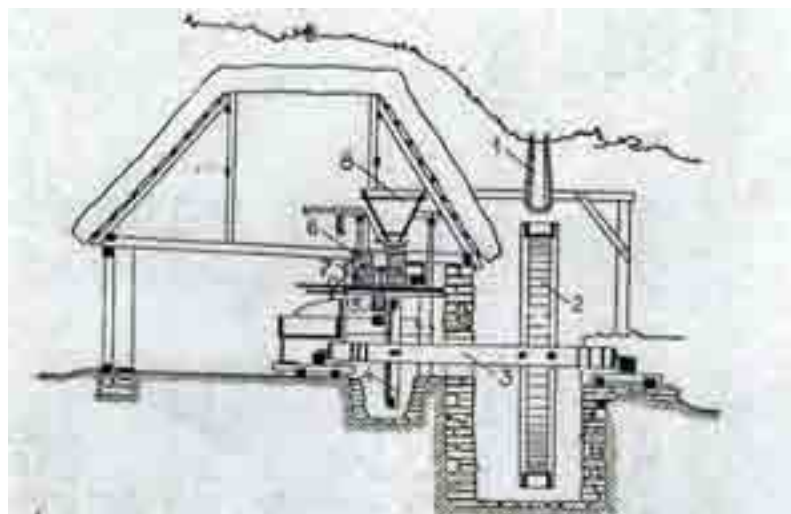

Схема в розрізі. 1.Жолоб. 2.Колесо з ковшами. 3.Вал. 4.Мале колесо (з кулачками). 5.Баклуша. 6.Верхній камінь. 7.Спідній камінь. 8.Кіш для зерна.

Будівля має дерев'яний каркас, обмашений глиною. Там є чотири приміщення: в першому – механізм млина, у другому – зберігалося зерно й борошно, третє й четверте було житлом мірошника.

Вітряки

Вітряки, або вітряні млини, з'явилися пізніше ніж водяні. Ймовірно, вони були винайдені в Китаї, Японії, Єгипті на Близькому Сході з початком нашої ери. Збереглися описи використання вітряка карусельного типу в іранській провінції Сегістан у II ст. н.е. В Європі вітряки стали відомі під час хрестових походів. Найбільш ранні згадки датуються початком XII ст. Так, близько 1105 р. вітряки з'являються у Франції, 1140 р. – в Англії, 1393 р. – в Німеччині (м. Шпейер). Останній і отримав назву німецького, або козлового, вітряка. Проте, на думку дослідників, справжній, технічно досконалий вітряк з'явився лише близько 1430 р. [43]. Досить швидко вітряки стали переважати водяні млини в тих регіонах, де немає великого перепаду висот для ефективної роботи водяного млина. Одними з найбільш відомих у Європі вітряків є також голландські. Їхнє масове поширення припадає на середину XVII ст. У Голландії вони використовувались не тільки для виготовлення борошна, а й для перепомпування води й осушування боліт. Інший європейський регіон, відомий своїми вітряками, – Іспанія (провінція Ла Манча).

Вітряки в Україні також мають тривалу історію. На українській території вони відомі з XVI ст. (найбільше на Волині), потрапивши сюди, найімовірніше, з Німеччини. Особливо поступально будівництво вітряків розвинулося за Гетьманщини, у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. У XIX ст. на Полтавщині, Слобожанщині, Наддніпрянщині та півдні України вітряків було вже значно більше, ніж водяних млинів. Пік будівництва вітряних млинів припадає на кінець XIX – початок XX ст. Питання про загальну кількість вітряків у той час на території України лишається відкритим. Проте наявна інформація зі спеціальної літератури й найрізноманітніших джерел свідчить про досить разючі цифри. Так, за приблизними підрахунками, у межах Російської імперії функціонувало близько 900 тисяч вітряків кустарного виготовлення. Очевидно, що на українські губернії припадала значна частина їх. Так, сучасний дослідник М. Маслов вважає, що в Україні, надто в її східних і південних регіонах одночасно існувало щонайменше 20 тисяч крилатих млинів [44]. На нашу думку, цей показник може бути оцінений ще вище.

Принагідно зазначимо, що зі з'ясування питання про кількість млинів випливає інша важлива проблема, яка також потребує свого коректного розв'язання. Йдеться про щільність розміщення млинів на українській території загалом і в окремих її регіонах. Увагу на цей аспект млинарства свого часу звертала відома дослідниця О. Компан. Вона наводила підрахунки про щільність поширення млинів у XVII ст. Зокрема, у володіннях князя Вишневецького один млин припадав на 36 кв.км, а на території Брацлавського воєводства цей показник становив 43 кв.км, тобто один млин стояв на кожній смужці землі завдовжки 7 км і завширшки 6 км [45].

За конструктивно-технічними особливостями, вітряки заведено поділяти на стовпові (стрижневі) та шатрові (баштові).

Перші переважали в усіх регіонах України. Корпус стовпового вітряка разом з механізмом для обмолоту, валом і крилами встановлювався на нерухомій зрубній чи муруваній основі – стільці й повертався навколо масивного стовпа, глибоко закопаного або закріпленого на стійкій хрестовині. Як певний різновид стовпових вітряків виокремлюють козлові, поширені на Правобережному Поліссі. На відміну від стовпових (німецьких), корпус шатрових (голландських) вітряків не рухався; повертався лише дах (шатро) споруди разом з крилами і валом. Корпус такого вітряка, восьмигранний або круглий у плані, звужувався догори, що надавало більшої стійкості млинарській споруді. На Поліссі в минулому були поширені й вежоподібні вітряки з вертикальними стінами. Частина дослідників вважає їх більш давнім видом вітряка шатрового типу – кругляком.

Крім того, відомий мистецтвознавець С. Таранушенко, посилаючись на записки В. Зуєва, називає ще один, напевне, найбільш архаїчний тип вітряків – нерухомі, які могли працювати лише за умови потрапляння під потік вітру певного напрямку.

Досить своєрідним типом вітряків можна вважати механізми з внутрішніми крилами.

Відповідно до будівельних матеріалів у різних історико-етнографічних районах України стіни корпусу вітряка будувалися як зрубною, так і каркасною конструкції. В українському степу їх нерідко мурували з каменю. Корпус вітряка був одно- чи двоповерховим. Дахи покривали соломою, гонтом, драницею, а на зламі XIX–XX ст. і мет бляхою. Вітряки мали чотири, шість або й вісім крил, які від вітру обертали горизонтальний вал. На валу закріплювалося велике дерев'яне “палечне” колесо-шестерня з передачею на баклушу – вертикальну шестерню, насаджену на веретено, яке закінчувалося роздвоєнням, що вставлялося в “порт лицю” й обертало верхній камінь. Існували спеціальні пристрої для регулювання швидкості обертання каменів (у межах 60 – 100 обертів на хвилину). Щілина між каменями, від якої залежала кондиція борошна, регулювалася важелем із гвинтом. Над жорнами встановлювали кіш, куди засипали зерно, під кошем – лоток з “коником”, який вібрував, ударяючись об грані веретена. З лотка зерно сипалося в отвір верхнього каменя. За допомогою підйому чи опускання лотка регулювали кількість зерна, що сипалося в жорна. Для регулювання обертів крил використовували гальмо. “Робочим” для вітряка вважався вітер у діапазоні 3,6-8,5 м/с. Часто, крім жорен, у вітряках установлювали ступи.

Незважаючи на однотипність механізму й принципу його дії, у різних історико-етнографічних регіонах вітряки різнилися особливостями їхнього архітектурного вирішення. За спостереженням С.Таранушенка, найдавніші реліктові архітектурні форми вітряків були запозичені з чотири- або восьмикутних оборонних веж дерев'яних замків чи монастирів. Всього у своїй статті він охарактеризував п'ять регіональних типів вітряків. Сучасні дослідники значно розширюють цю класифікацію.

Отже, вітряки становлять важливу своєрідну галузь народної монументальної архітектури. С.Таранушенко підсумовував свої наукові студії в цій ділянці так: “Незважаючи на їх суто утилітарне практичне призначення, оцінюючи архітектуру вітряків з погляду методу розв'язання архітектурних завдань, і принципів організації архітектурних форм, беручи до уваги генезис типів вітряків, нарешті, враховуючи їхнє місце і роль в організації архітектурного обличчя села, ми дійдемо висновку, що вітряки – це своєрідна галузь нашої народної монументальної архітектури” [46].

Крім того, вітряки відігравали важливу роль у забудові сільських поселень, визначали їхнє архітектурне обличчя, формували краєвид українського села. Вітряк поряд з “білою хатою у вишневому садку” й тополею став найбільш поширеним стереотипним уявленням про типовий український ландшафт. Вітряки створювали особливий колорит українських сіл, польових доріг. Біля них подорожні відпочивали, по них відмірювали дорогу.

Вагому роль відігравали вітряки в громадському житті й соціальному просторі українського села. Вони були важливим громадським місцем, де збиралася сільська громада для обговорення різних питань. До млина з'їжджалися возами з зерном, приходили з клунками селяни з навколишніх сіл, завжди тут була черга, як казали, “завізно”, як і на ярмарку. Серед господарів, які чекали своєї черги точилися розмови на найрізноманітніші теми, укладалися різні угоди – від купівлі землі до одруження молодих.

Біля вітряків збиралася й молодь, водила веснянки, влаштовувала різні молодіжні забави. Діти також змалку знайомилися з млинами, бо мали нагоду відвідувати їх з батьками чи з дідами. Цікаво, що в багатьох спогадах ідеться про особливий вплив на дитячу психіку та світосприйняття баченого й почутого на млині.

Будівництво вітряків, функціонування їх, конструктивні особливості, побут і працю мельника та його сім'ї відбито в українському фольклорі: в піснях, легендах, переказах, приказках тощо. Пильної уваги потребує студіювання семантики млина, наявності в ній сакральних, трансформаційних, креаційних, еротичних сюжетів. Окремі дослідники цілком справедливо порушують питання про дослідження зображень млина у християнській іконографії.

Традиційний український вітряк складався з рухомого двоповерхового приміщення, встановленого на брусівій прямокутній конструкції на рівні другого поверху, з додатковою опорою лігерами першого поверху на змащену дьогтем поверхню зрубу на фундаментах. Фундамент, зруб і центральний стовп були нерухомі. Приміщення з дерев'яною механікою можна було розвертати назустріч вітру за допомогою зовнішнього хвостовика з колесом від воза на кінці.

Вітряки були, зазвичай, двоповерхові: на першому поверсі була комора для зерна й борошна, на другому – млинова механіка. Такі вітряки мали заможні люди. На них накладали великий податок. Бідніші господарі зводили одноповерхові вітряки в себе на обійсті. Малі вітряки не оподатковувались. За день на малому вітряку можна було змолоти близько центнера зерна.

Чотирикрилий одноповерховий вітряк.

У XX ст. з'явилися нові, прогресивніші технології у млинарстві. Споруджуються парові й електричні млини. Водяні млини й вітряки посіли почесне місце серед пам'яток млинарських споруд.

Отже, млинарство будучи однією з констант української традиційної культури і маючи тривалу історію розвитку, потребує особливої уваги науковців найрізноманітніших галузей: етнологів, істориків, археологів, фольклористів, лінгвістів, істориків техніки, пам'яткознавців тощо.

Чотирикрилий двоповерховий вітряк.

Чотирикрилий вітряк.

Чотирикрилий стовповий вітряк.

Шестикрилий стовповий вітряк.

Шестикрилий шатровий вітряк.

Восьмикрилий стовповий вітряк.

УКРАЇНСЬКЕ ЖИТЛО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

У другій половині XX ст. в Україні народна традиційна форма будівництва житла поступилася уніфікованій – будівництву житла за типовими проектами, які відповідали методам будівництва та потребам сьогодення. Таке житло враховувало регіональні особливості, ліпше відбив народні традиції й місцевий колорит. Науково-технічний прогрес, розвиток техніки, більші матеріальні можливості зумовили нове судження людини про своє житло. Великий вплив на характер житла мали також стиль і спосіб життя людини, її соціальне положення, місце проживання, природно-кліматичні умови й народні традиції, пізнання й уміння ліпше пристосовуватись у нових сучасних умовах.

У другій половині XX ст. в Україні, яка входила тоді до складу Радянського Союзу, була спроба розв'язати житлову проблему адміністративним шляхом: забезпечити до 2000 р. кожному сім'ю окремим житлом – квартирою або власним будинком. Щоб розв'язати таку складну проблему в житловому будівництві, треба було вишукати всі можливі способи виробництва будівельних матеріалів, сконцентрувати сили, залучити гроші населення з його безпосередньою участю. На жаль, це була політична популістська акція, і влада зазнала ганебної поразки.

У 80-х роках XX ст. в проектних інститутах України активно створювалися нові проекти індивідуальних житлових будинків з поліпшеним плануванням і високим рівнем опорядження. Планували зводити житло не лише з цегли, а й з великих легкобетонних блоків і панелей. Найпопулярнішими були дво-, три- й чотирикімнатні будинки зі збільшеною площею господарських приміщень і поліпшеним опорядженням садиб. Типові проекти будинків ураховували природно-кліматичні особливості північно-центральної, західної й південної частин України. Характерною особливістю таких типових проектів забудови був чіткий функціональний розподіл житла на житлову й господарчу територію, організацію двох входів у будинок – головного й господарчого, зручного розташування приміщень. У таких будинках було передбачене центральне опалення й гаряче водопостачання, каналізація, водогін.

Північ і центр України

У північній і центральній Україні зводилися житлові будівлі з урахуванням суворих зим, які в той час були на цій території порівняно з сучасними. План житла нагадував квадрат – це знижувало тепловтрати в зимовий період. Прибудовані веранди були засклені, захищені від вітру й експлуатувались цілий рік. Зводилися одноповерхові, мансардні й двоповерхові одно- й двоквартирні житлові будинки. Такі будинки мали від 2 до 5 кімнат. Було чітке розмежування між житловою (зала і спальня) й господарчою (кухня-їдальня, господарчі приміщення) зонами.

Одноквартирний одноповерховий 2-кімнатний житловий будинок.

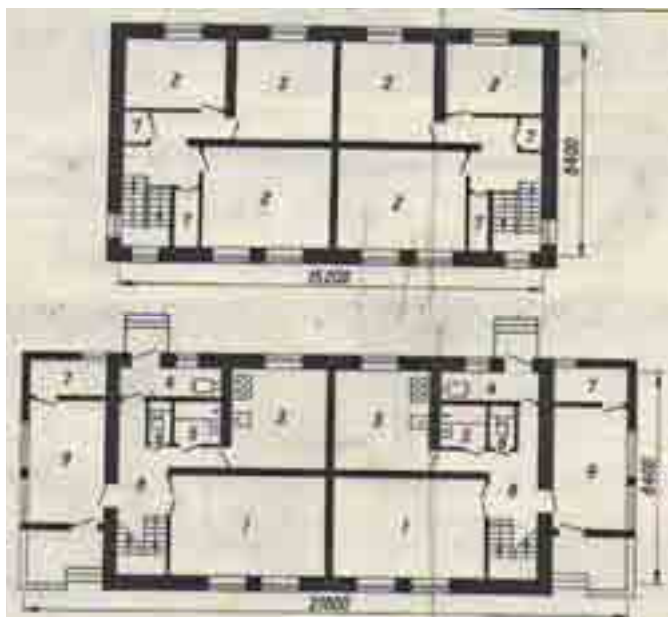
- 1 – зала
- 2 – спальня
- 3 – кухня
- 4 – господарче приміщення
- 5 – ванна
- 6 – туалет
- 7 – комора
- 8 – передпокій
- 9 – веранда

Двоквартирний двоповерховий житловий будинок з 4-кімнатними квартирами.

- 1 – зала
- 2 – спальня
- 3 – кухня
- 4 – господарче приміщення
- 5 – ванна
- 6 – туалет
- 7 – комора
- 8 – передпокій
- 9 – веранда

Житлова площа будинків становила від 33,6 м. кв. одноквартирних до 125,56 м. кв. двоквартирних, а загальна площа – відповідно 75,8 м. кв., 247,2 м. кв.

Загальна площа зали становила від 18 до 25 м. кв. Спальня містилася в глибині квартири, а в мансардних і двоповерхових – на другому поверсі. Туалет і ванна кімната наближена до кухні й господарського приміщення. Житло оснащено водогonom, каналізацією, гарячим водопостачанням і опаленням від котла.

Основна конструкція забудови була така. Фундамент закладали з буту. Стіни – з червоної або силікатної цегли. Штукатурили з використанням художнього декору. Стіни фарбували у світлі тони з обрамленням віконних і дверних отворів, виділенням кольором карнизів і декоративних уставок. Перекриття робили з дерев'яних балок. Дах покривали азбестовими листами.

На Поліссі в другій половині XX ст. для спорудження житла й далі використовується дерево – дуб, сосна, тополя тощо. Фундамент роблять із товстих колод діаметром 30–40 см або нижню частину фундаменту монтували із стенодів – забитих у землю товстих круглих стовпців завдовжки 1 м. Нині переважають фундаменти, зроблені з цегли або буту.

Стіни будували з товстих кругляків, а в кінці XX ст. почали обтесувати дерево й розпилювати. Для спорудження стін зараз застосовують переважно червону й силікатну цеглу. Поширений метод обробки стін цементним розчином, який прикрашають візерунками. Таку прикрасу місцеві жителі називають шубою.

Солом'яні й очеретяні покрівлі замінили бляха й шифер. Сьогодні найпопулярнішим покриттям дахів є євроматеріали – залізочерепиця, ондулін, техноніколь тощо.

У другій половині XX – на початку XXI ст. в Україні відбувається інтенсивна заміна житлового фонду. Традиційні матеріали (дерево, глина, солома) замінюються цеглою, залізом, шифером і різними євроматеріалами. З появою у XXI ст. новітніх технологій змінилося ставлення людини до житла, яке ґрунтується на характері трудової діяльності, відпочинку й побуту. Прогрес уніс великі зміни в декор житла. Настінний розпис і різьба по дереву відійшли на задній план. Нині набули поширення рельєф по глині, розписи по цеглі, вирізування з бляхи. Уражає плетіння засклених рам на горішніх вікнах і верандах. Оздоблення фронтонів художнім литвом робить сучасні оселі вишуканими. Якщо в другій половині XX ст. побутували вікна з типовим геометричним орнаментом, то на початку XXI ст. в Україні набули широкого вжитку євровікна, виготовлені з залізопрофілю за новітніми технологіями.

Хата кінця XX ст. із с.Чернещина Золотоніського району Черкаської області.

Хата кінця XX ст. із с.Чернещина Золотоніського району Черкаської області.

Хата кінця XX ст. із с.Чернещина Золотоніського району Черкаської області.

Різьба по дереву, надвіконня лиштв. Хата кінця XX ст. із с.Чернещина Золотоніського району Черкаської області.

Хата кінця XX ст. із с.Зорівка Золотоніського району Черкаської області.

Хата другої пол. XX ст. із с.Вільхівець Звенигородського р-ну Черкаської області.

Хата 2006 року з с.Митлашівка Драбівського р-ну Черкаської області.

Хата поч. ХХІ ст. із смт Драбів Черкаської області.

Хата 2006 р. із м.Черкаси.

Хата поч. ХХІ ст. із м.Черкаси.

Огорожа поч. ХХІ ст. із м. Черкаси.

Мур поч. ХХІ ст. із смт. Драбів Черкаської області.

Огорожа поч. XXI ст. із смт Драбів Черкаської області.

Мур поч. XXI ст. із м. Черкаси.

Хата 2003 року забудови з м.Черкаси.

Мур 2003 року побудови із м.Черкаси.

Камін 2003 року побудови із м.Черкаси.

Батьківська хата В'ячеслава Чорновола

Погруддя В'ячеслава Чорновола на батьківській садибі в с.Вільхivecь Звенигородського р-ну Черкаської обл. Урочисто відкрито 23 грудня 2007 р. до 70-річчя від дня народження В.Чорновола.

В'ячеслав Максимович Чорновіл – Герой України, дисидент, чільний представник українського національно-визвольного руху, відомий український політик, лідер Народного Руху України, журналіст – народився 24 грудня 1937 р. в с. Єрки Звенигородського р-ну (нині Катеринопільський) Черкаської обл. Невдовзі сім'я Чорноволів переїздить на постійне місце проживання до с.Вільхivecь Звенигородського р-ну Черкаської обл.

Батько Максим Йосипович (1909–1987) – учитель української мови і літератури, мати Килина Харитонівна (1909–1985) – учителька початкових класів.

В'ячеслав Чорновіл пішов до школи 1946 р. відразу до 2-го класу. Почав читати в чотирирічному віці. 1955 р. закінчив з золотою медаллю Вільхivecьку середню школу й вступив на навчання до Київського державного університету ім. Тараса Шевченка.

Батьківська хата збудована в другій половині ХХ ст. з червоної цегли, покрита бляхою.

У дворі господарські споруди, батьки тримали пасіку.

Інтер'єр хати традиційний як для другої половини ХХ ст.

Батьківська хата В'ячеслава Чорновола, с.Вільхівець
Звенигородського р-ну Черкаської обл.

Батьківська хата В'ячеслава Чорновола, с.Вельхівець
Звенигородського р-ну Черкаської обл.

Куточок. Батьківська хата В'ячеслава Чорновола.

Хрест на сволоку. Батьківська хата В'ячеслава Чорновола.

Вітальня. Батьківська хата В'ячеслава Чорновола.

Сімейна бібліотека. Батьківська хата В'ячеслава Чорновола.

Груба і піч. Батьківська хата В'ячеслава Чорновола.

Комин. Батьківська хата В'ячеслава Чорновола.

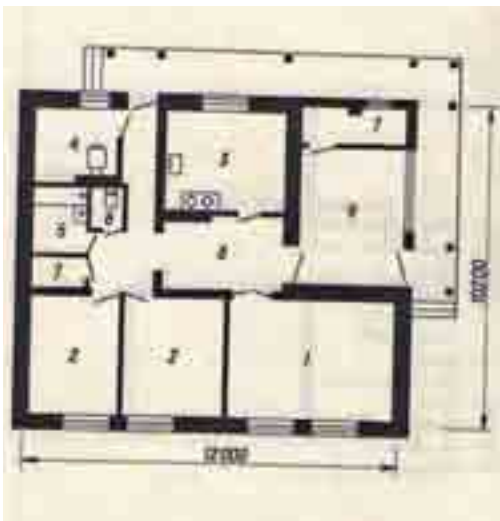
Західна Україна

Житлове будівництво в Західній Україні велося з урахуванням природно-кліматичних умов – великої кількості опадів, підвищеної вологості. Хати будували з гострим верхом і великим виносом даху.

У Прикарпатті й Карпатах житло зводили з розвинутим цокольним поверхом, де розміщувались господарські й побутові приміщення.

У зв'язку зі складним рельєфом, деякі будинки зводилися з перепадом у півповерха. Головний вхід робили на першому рівні, зала й кухня розміщувалися на другому, а спальня, ванна й убиральня – над першим рівнем.

Будівельна конструкція житла була традиційна. Фундамент робили з буту, стіни зводили з червоної або силікатної цегли. Фарбували стіни в кольори контрастних тонів. Застосовували фактурну штукатурку й декоративний малюнок. Будинки були оснащені водогоном, каналізацією, гарячим водопостачанням. Для опалення встановлювали котел.

Одноквартирний одноповерховий 3-кімнатний житловий будинок.

- 1 – зала
- 2 – спальня
- 3 – кухня
- 4 – господарче приміщення
- 5 – ванна
- 6 – туалет
- 7 – комора
- 8 – передпокій
- 9 – веранда

Одноквартирний 5-кімнатний житловий будинок на рельєфі з гаражем.

- 1 – зала
- 2 – спальня
- 3 – кухня
- 4 – господарче приміщення
- 5 – ванна
- 6 – туалет
- 7 – комора
- 8 – передпокій
- 9 – тамбур
- 10 – веранда 11 – гараж

У другій половині XX ст. на Прикарпатті спостерігається новий період масового житлового будівництва. Насамперед, це зміна плану забудови від видовженого прямокутника до квадрата розміром 8-9 на 10-11 м. Збільшується камерність

житла.

На Покутті як старе, так і нове житло має білі стіни й чотирисхилий дах. У гуцульському житлі зберігаються не штукатурені зовні стіни дерев'яного зрубу й дерев'яна покрівля даху. Житло традиційно прикрашається різьбою по дереву.

У другій половині XX ст. в архітектурі карпатського житла враховані й глибоко поєднані кліматичні умови, місцеві будівельні матеріали та найкращі традиції художніх ремесел. У такому поєднанні в Карпатах з'явилася велика кількість різноманітних типів сільського житла, втілені нові прийоми архітектурного оздоблення – кольорового й фактурного.

Південь і схід України

Житлове будівництво на півдні і сході України велося з урахуванням природно-кліматичних умов – зима м'яка, теплий період року тривав 6-7 місяців. Характерна особливість житла на півдні України – облаштування літніх дворів багатофункціонального призначення. Кухня має окремий вихід на ділянку. Спальня розміщена в глибині квартири або на другому поверсі. Житлові й господарчі приміщення розміщалися в напівзамкнутому дворі з літньою зеленою "кімнатою". Важливим елементом на фасадах будинків було вертикальне озеленення з виткими рослинами або виноградом.

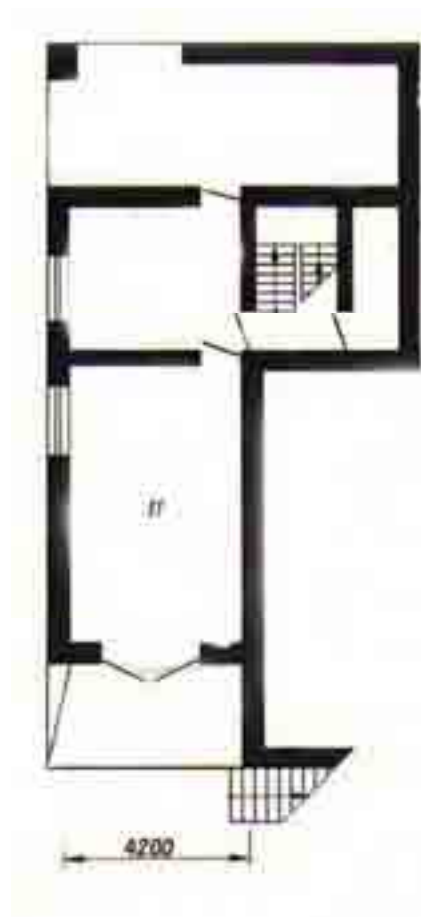
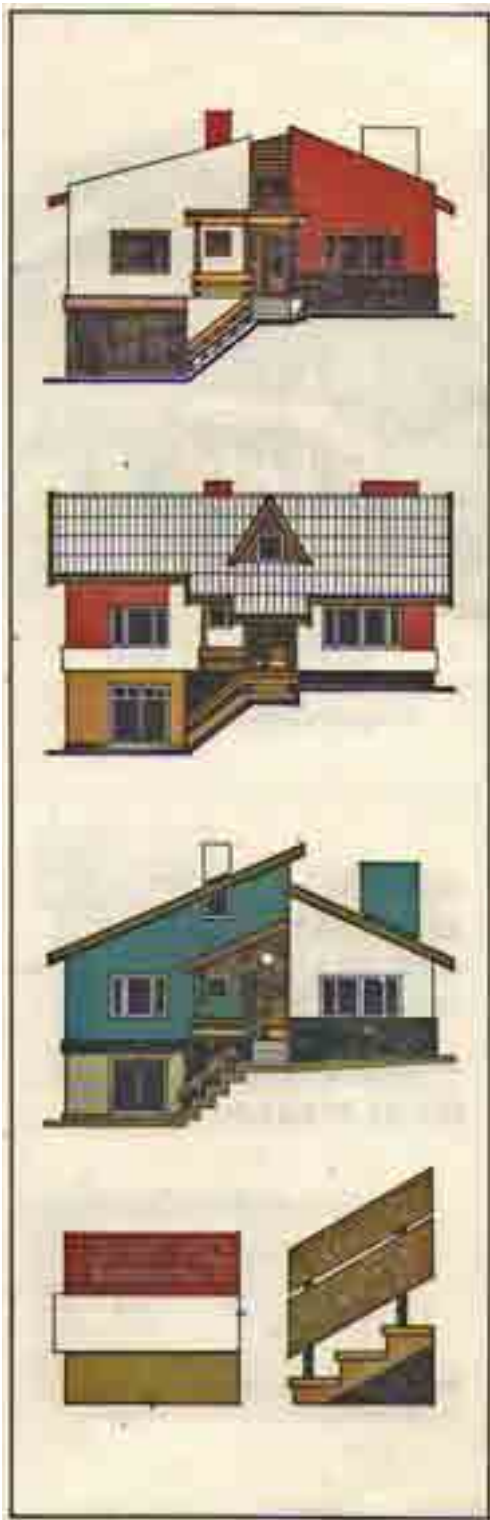
Технічне забезпечення житла традиційне – водогін, каналізація, гаряче водопостачання, опалення від котла.

Будівельна конструкція житла дещо відрізняється. Фундамент робили не тільки з буту, а й зі збірних бетонних блоків. Стіни клали як із цегли, так і з блоків. На перекриття використовували не тільки дерев'яні балки, а й залізобетонні панелі. Дахи покривали азбестоцементними листами.

Одноквартирний одноповерховий 4-кімнатний житловий будинок з гаражем.

- 1 – зала
- 2 – спальня
- 3 – кухня
- 4 – господарче приміщення
- 5 – ванна
- 6 – туалет
- 7 – комора
- 8 – передпокій
- 9 – тамбур
- 10 – веранда 11 – гараж

Одноквартирний 4-кімнатний житловий будинок на рельєфі з гаражем.

- 1 – зала
- 2 – спальня
- 3 – кухня
- 4 – господарче приміщення
- 5 – ванна
- 6 – туалет
- 7 – комора
- 8 – передпокій
- 9 – тамбур
- 10 – веранда
- 11 – гараж

XXI ст. стрімко увірвалось у наше життя. Під впливом нових соціальних умов, матеріальних можливостей людей, під впливом науково-технічного прогресу змінюються уявлення людини про своє житло. Великий вплив на житло має спосіб життя людини, її погляд на комфортність і низка інших факторів – місця проживання, природно-кліматичних умов, національних традицій.

Фізична праця все більше витісняється розумовою, яка не потребує великих фізичних навантажень, що теж певною мірою формує зміни в житті.

Людина пристосовується до нових умов життя, кожний період якого вирізняється новизною й оригінальністю.

Водночас у сучасному уніфікованому способі житлового будівництва втрачене традиційне бачення принципів органічності житла й природного середовища, духовного й естетичного наповнення житлового простору. А за цим зникає й сприйняття хати як святині, духовного і світоглядного явища.

У цих умовах зростає потреба в усвідомленні значення традиційної української хати, передовсім в ідентифікаційному національному смислі. Тому й тепер актуальні слова відомого українського мистецтвознавця Вадима Щербаківського: “Українська хата з її естетичним виглядом дає сильний поштовх до розуміння психіки чи характеру українського народу і робить цей характер, цю психіку дуже неподібною до психіки й характеру деяких інших народів, що говорять нині слов’янськими мовами”[47].

Отже, плекаймо нашу етнічну традицію – основу нашої самотності.

Про українську хату – народними вустами

Легенди

Перша хата

Побудувавши першу хату, сатана не здогадався зробити вікон, через що в ній було темно. Не знаючи, що діяти, сатана взяв мішок та й ну носити мішком сонячне світло до хати. Принесе, випустить, а світла в хаті нема та й нема. Коли це приходить Бог і питає сатану, що той робить. Сатана й розкажує, що збудував хату, та от темно в ній, як уночі: “Скільки не стараюсь, скільки не ношу світла, а в хаті все одно пільма”. – “Подаруй Мені хату, – каже Господь. – Я вже цю справу залагоджу”. – “Бери, а то мені набридло вже носити світло”, – відказав нечистий.

Тоді Господь зробив три вікна, і в хаті стало світло...

Відтоді люди й будують хати.

(Ушицький повіт Подільської губернії)

Люди не вміли будувати хат до потопу й жили просто неба. Та після потопу, коли настала сувора зима, Ной збудував для своєї родини дерев'яний курінь, подібний до будки, і в цьому курені кілька років перезимував. Коли родина Ноя збільшилась, він побудував більший курінь і з плином часу, вдосконалившись у теслярському мистецтві, вибудував уже й невеличку хату.

Перші хати, які люди зводили після Ноя, були зовсім без вікон. Одна жінка, щоб освітити всередині свою хату, вхопила якось решето й почала бігати подвір'ям, намагаючись спіймати промінь сонця. Раптом з'явився янгол в образі звичайної людини і, посміявшись над цією жінкою, сказав: “Дурна ти, небого!” Тоді взяв сокиру, прорубав у хаті діру – і хата освітилася. Вгледівши це, жінка зраділа, однак зауважила: “Все це добре, але як же я тепер убережу свою хату від холоду?” Тоді янгол, щоб зарадити їй, пішов на берег моря, знайшов там велику рибину, вийняв з неї міхур і цим міхуром затулив прорубаний отвір. Тепер у хаті було і світло, й тепло.

Відтоді всі люди почали будувати хати з вікнами.

(Літинський повіт Подільської губернії) [48].

Загадки

Вдень теліпається, а вночі зацібається. (Гачок біля дверей)

Чорний цуцик весь дім стереже. (Замок)

Без рук, без ніг, а хату стереже. (Замок)

Чорний собачка скрутивсь, лежить, не гавкає, не кусає і в хату не пускає. (Замок)

Хвіст надворі,

Ніс у коморі,

Хто хвоста поверне,

Той у хату заверне. (Ключ і замок)

Бабуся біла, сива, взимку всім мила.

А як літо настає, бабусю забувають. (Піч)

Хатня корова поїдає дрова і весь дім гріє. (Грубка)

Завжди в кутку вікує, все літо сумує, а прийде зима –
весела сама й усіх звеселяє. (Грубка)

Стоїть у куточку, підв'язане поясочком, хто його рушить, той гуляти мусить. (Віник)
По підлозі скік, по лавах скок, сяде в куток і не ворушиться. (Віник)
Скручена, зв'язана, на кілок посаджена, а по вулиці танцює. (Мітла)
Ходить пані по майдані, ликом підперезана. (Мітла)
Маленький хлопчик у шапці ходить. (Цвях)
Не ходить, хоч з ногами, все тримається підлоги.. (Стіл)
Під однією шапкою чотири братики стоять. (Стіл)
Ведмідь кричить – кругом біла пилюка летить. (Млин)

Що у тиші завмирає,
А на вітрі оживає?
Як махає він руками,
Йдуть до нього з клумаками. (Вітряк)

Від хати до хати йде, а в хату не заходить. (Стежка)
Стоїть Гася, надулася, полу відкрила, людей впустила. (Хата)
У дні погожі сонцем грає, а на морозі розцвітає. (Вікно)
Поле скляне, а межі дерев'яні. (Вікно)
Багато сусідів увесь вік разом живуть, а ніколи не бачаться. (Вікна в будинку)
Сидить пан на даху, курить собі без табаку. (Димар)
Чотири коні на припоні, один проти одного дивляться. (Стіни)

Хто ходить і виходить, той перший нам руку подає.
Ми стоїмо завжди при вході, нас у хаті кілька є. (Двері)

По сінях то саяк, то так, а в хату ніяк. (Двері)
Сам куценський, з борідкою, йде не в двері, а діркою, він нашою скарбницею завідує.
(Ключ)
Взимку людям служить, а влітку зуби сушить. (Грубка)
Два моря на одній дузі гойдаються. (Відра на коромислі)
Купили таке нове й кругле. Трусять його в руках, а воно в дірках. (Сито)
Стоїть хлопець коло порога, ликом підперезався. (Віник)
По малій білій річці плаває гарячий пароплав – то вперед, то назад. (Праска)
Рогатий, але не віл, їсть -їсть, а не ситий, людям подає, а сам у куточок іде. (Рогач)
Хід її – з кутка до печі й ледачим через плечі. (Кочерга)
Хто в руки не візьме – по голові б'є. (Цвях)
З землі робився, на кружалі вертівся, на вогні пікся, на базарі бував, людей годував. Як
упав, то й пропав, ніхто й не поховав. (Горщик)
Спереду горб, ззаду горб, ніг нема, а замість голови дірка. (Горщик)
З ногами, а без рук, з боками, а без ребер, зі спиною, а без голови. (Стілець)
У лісі народився, в лісі виріс, а в дім прийшов, усіх навкруг зібрав. (Стіл)
Пір'я має, а не птах, чотири лапи, а не звір. (Подушка)
Горить стовпчик, а вугілля немає. (Свічка)
Що то за постіль, що висить на стелі. (Підвішена колиска)

Хоч колесо, а ніхто ним не їде. (Обруч)
Сидить панночка на ганочку; хто йде, не мине – все чолом дає. (Клямка)
Качка в морі, хвіст на заборі. (Відро в колодязі)
Що то за судник, що вода в нім не вдержиться. (Сито)
Вдень за мене б'ються, а вночі цураються. (Чоботи)
У лісі росло, і листя було, тепер живе тіло носить. (Колиска)
Не літак я, а крилатий, без крил не можу працювати. (Вітряк)
Все життя крилами махає, а злетіти не може. (Вітряк)
Ані сюди, ані туди, якщо нема води. (Водяний млин)
Там буває, де криниця, називається, як птиця. (Журавель біля колодязя)
У проваллі глибоко виблискує око. (Колодязь)
Стоїть дах на дровах, руками махає, за землю хапає. (Вітряк)
Сама я маленька, всім людям годненька, тільки в мене в животі пихтить і гуде, а серце моє чоловік побива. (Кузня)
Стукотить, гуркотить, мов сто коней біжить, треба стати – погадати, що тим коням їсти дати. (Вітряк)
Що в хаті взимку замерзає, а надворі – ні? (Вікно)
Чотири стояки всю хату обняли. (Кутки в хаті)
Куди йдеш, то ногами топчеш. (Поріг)
Завжди їсть, а ніколи сита не буває. (Піч)
Стоїть пані у білому жупані, хто йде – на неї руки кладе. (Груба)
Хоч я з дерева чи соломи, та ніколи не згорю. (Попіл)
Ідуть два брати купатися, один другого не наздожене. (Відра на коромислі)
По всьому бігає, а на лавці спить. (Ганчірка)
Один дід, і в ньому дірка, а посередині товкач. (Ступа)
Бик рогатий, на залізо багатий. (Рогач)
Лежить свинка, у неї поколена спинка. (Наперсток)
Саме голе, а за пазухою сорочки носить. (Скриня)
Вдень з ногами, а вночі без ніг. (Чоботи)
Без рук, без ніг, кланяється в кожний бік. (Колиска)
Що в хаті напихваті? (Клямка)
Що в хаті без води росте? (Сажа в комині)
І не їсть, і не п'є, а все товща стає. (Стіна)
Сам дубовий, пояс в'язовий, а ніс липовий. (Бочка, обруч, чіп)
Ходить хлоп по долині в одній чоботині та на все поле гука-гука. (Макогін)
Батько з лісу, мати з базару, а діти з городу. (Макогін, макітра, мак)
Рогатий, а не бик; страву бере, а не їсть; людям віддає, сам у куток іде. (Рогач)
Стоїть дуб-вертилюб, а на ньому птиця вертиться. (Вітряк)
Сто один брат – всі в один ряд, разом зв'язані стоять. (Тин)
Летять гуси, дубові носи, кричать "то-то-ти, то-то-ти". (Ціп)
Стоїть баран, а на ньому сто ран. (Колода)
Б'ють його, а він ховається; у що сховається – те валиться. (Клин)
Яке взуття в вогні гнеться, а з ніг не скидається. (Підкова)

Прислів'я та приказки

Аби хата, буде досвідчена мати.
Без стовпів хата не стоїть.
Бодай і пес свою хату мав.
Будуй хату хоч з лободи, а в комірне не йди.
Ваша хата, ваша й правда.
Ваша хата, мій верх.
В дощ хату не покривають, а в погоду й сама не капає.
В порожній хаті сумно й спати.
У хаті в неї, як у віночку, і сама сидить, як квіточка.
У хаті, як у загаті.
Де будь, там будь, а свій кут не гудь.
Де мир, там і лад, там є в хаті благодать.
Де хата не метена, там дівка не плетена.
Де хатка, там і паніматка.
Дорогая тая хатка, де родила мене матка.
Друга хатка – інша гадка.
Живеш, як у решеті: звідки вітер не подме, то повна хата холоду.
За людьми і хата не згорить.
З хати димом, а з двору вітром.
Із хати світу не оглянеш.
Купуй хату криту, а свиту шиту.
Люди добрі, хата тепла.
Моя хата небом укрита, землею підбита, вітром загороджена.
Надворі дує, а в хаті чує.
На льоду тільки дурний хату ставить.
Не будуй хату з піску.
Не взявшись за сокиру, хати не зробиш.
Нестатки гонять з хатки.
Нова хата – велика втрата.
Пахне пустою в хаті.
Пустка така, що вітер по хаті гонить.
Пусто в хаті, хоч ціпом молоти.
Пусто в хаті, хоч вовком вий.
Порожньої хати і муха не держиться.
По хаті ходить, а дверей не знайде.
Само нічого до хати не прийде, крім біди.
Така хата тепла, що спотієш дрижачи.
Так то так, та з хати як.
У веселій хаті веселі люди.
У крайню хату на ніч не йди.
Хата багата, а нічого й собаці дати.
Хата велика, є де сісти, та нічого їсти.

Хата господинею красна.
Хата не ворог – як не запалиш, то не згорить.
Хати не має, а дверей шукає.
Хату обдирає та сіни лагодить.
Хату руки держать.
Хоч одвірка не виймем, а з хати вийдем.
Хоч у рідного тата, але не моя хата.
Холодно в хаті, що й собаки не вдержись.
Хто нашу хату минає, той щастя не має.
Чим хата багата, тим і рада.
Що хата має, тим і приймає.
Яка хатка, така й паніматка.
У своїй хаті й угли допомагають.
У своїй хаті кожний пан.
У своїй хаті легше помирати.
У своїй хаті – своя правда, і сила, і воля.
Своя хата – не ворог: коли прийдеш, прийме.
Своя хата – своя правда.
Своя хата краща від чужих палаців.
Своя мазанка ліпша чужої світлиці.
У чужій хаті худоби не збереш.
У чужій хаті і тріска б'є.
Хата чужая – як свекруха лихая.
Чужа хата – як свекруха.
Чужа хата – велика досада.
Чужа хата – гірше ката.
Чужа хата не гріє.
Чужу хату топить – свої очі сліпить.
Без господарства двір плаче, а без господині – хата.
Без хазяїна і хата сиротина.
Без хазяїна чужі руки – круки.
В доброго господаря й соломинка не пропаде.
Газду можна пізнати по дворіві, а газдиню по коморі.
Господар без жінки, як без очей.
Господар на всю губу.
Господар перший встає, останній лягає.
Господаря видно по господарству.
Господаря пізнають по воротах.
Де господар добре робить, там і поле добре родить.
Добрий хазяїн рук не покладає.
За добрим господарем і свиня господина.
Коли господар сидить на печі, то пусто в хліві.
На готовім і циган господар.
Не дім господаря красить, а господар дім.
Од господаря повинно пахнути вітром, а від господині – димом.
У дурного хазяїна і колесо з воза вкрадуть.

Хазяїна і собака знає.
Хоче бути хазяїном, а не вміє коневі хвоста зав'язати.
Хто валяється під столом, тому повік не бути хазяїном.
Хто набакир шапку носить, той господарем не буде.
Що то за господар, що свого добра не глядить.
Який господар, такий і дім.
Без господині хата пустою смердить.
Без господині хата – що день без сонця.
Без хазяйки хата не метена.
Без хазяйки хата плаче.
Буду господиня хоч над одним горщиком.
Господиня в дому – покрива всьому.
Оце господиня: три городи – одна диня!
Господиня, коли повна скриня.
Два півні і дві господині не згодяться ні завтра, ні нині.
Дві господині в хаті не дадуть ради кошеняті.
Де багато господинь, там хата не метена.
Добре господині, коли повно в скрині.
Як борошна повна скриня, то і свиня господиня.
Лучче будь гарною наймичкою, ніж ледачою хазяйкою.
У доброї господині і півень несесться.
У хорошої хазяйки хата – то повна чаша.
Не первина з вікном з хати утікати.
Як почнуть робити вікна та одвірки, то остануться порожні миски й тарілки.
Якби було все одно, то лазили б у вікно, а то дверей шукають.
Не відчиняй дверей, як не знаєш кому.
Не рипай чужих дверей.
Не пхай пальці межі двері.
Низькі двері вчать покори.
Ані печі, ані лави.
А я знаю, що він діє, коло печі спину гріє.
В старій печі сам чорт палить.
Добра річ, як у хаті піч.
Добра річ – попоїв та й на піч.
З одної печі, та не однакові калачі.
З печі сирого хліба не виймають.
З своєї печі і дим солодкий.
Лиш на печі вигрієш плечі.
На печі гаряче, а на лавці тісно, на лежанці пече, а на полу смішно.
На печі то й баба хоробра.
Не хвалися піччю в нетопленій хаті.
Не з одної печі хліб їв.
Піч нам рідна мати.
Своя піч найліпше гріє.
Хоч три дні не їсти, аби з печі не злізти.
Кочерга в печі газдиня.

Кочерга – до печі хазяйка, вона своє діло знає, жар загібає.
Макогін – хазяїн у хаті.
Там макогін блудить, де макітра радить.
Віник задля сміття виник.
Новий віник по-новому мете.
У нас так ведеться, що хата віником мететься.
Хто з ступою, а я з товкачем.
Я б таким молодцем був, що й у ступі ніхто б мене не вцілив.
Без стовпів і пліт не стоїть.
Драний тин, а за ним затишно.
Ні в тин, ні в ворота.
Через низький тин усі собаки скачуть.
Ворота заперш, а людям рота ні.
Де ворота скривлені, там баби сварливі.
Для нього і ворота завузькі.
На чорта ворота, як нема ні хати, ні плота.
В криницю воду лить – тільки людей смішить.
Голкою криницю не викопаєш.
До доброї криниці стежка втоптана.
З сухої криниці води не пити.
Коло річок колодязів не копають.
Не плюй у колодязь – знадобиться води напиться.
Пізно колодязь копати, як хата горить.
Силою колодязь копати – води не пити.
Треба нахилитися, щоб з криниці води напитися.
Як напився, то до криниці задом обернувся.
Добре тому, хто в своєму дому.
Не дай боже, в чужій хаті жити, в чужій печі топити.
Не надійся на чужу хату, бо під тином доведеться умирати.
І собаці своєї хати хочеться.
Нащо тобі жінку брати, як нема своєї хати.
Чужа хата гірше ката.
Будуй хату з лободи, а в чужую не веди.
Була в Сірка своя хата.
На ката і хата, як топить нічим.
Мушиш привикати, як не маєш своєї хати.
Удома й солома їдома.
В хаті наче гуси ночували.
В хаті, як у віночку, хліб випечений.
В хаті, як у дзеркалі.
Взимку й собака хату ставить.
Угли обрубуй, а хату отоплюй.
Ліпша своя сяка-така хата, як чужа палата.
Своя хата – своя правда, своя стріха – своя втіха.
Чужу стріху покриває, а своя тече.
Най буде не пишно, аби затишно.

Всюди добре, а дома найкраще.
В чужому домі будь привітливий, а не примітливий.
Вдома і стіни помагають.
Вдома добра постіль і солома.
За морем тепліше, та дома миліше.
І заєць має домівку, хоч під кущем.
Як хто собі постелить, так і вигріється.
Поки було в мішку жито, то й гуляла знаменито.
Був колись хазяїн, а тепер бовкуном їздить.
Буду в попіл умочати, та знатиму, що сам собі хазяїн.
Господар, як чиряк, де схоче там і сяде.
Кепський господар, як десять робіт починає, а жодної не кінчає.
Не той господар землі, що по ній бродє, а той, хто на ній за плугом ходє.
У ледачого хазяїна і чоботи з ніг украдуть.
У хазяйстві все знадобиться.
Гультяйство чубить хазяйство.
До господарства треба також доброї голови.
Мале господарство – малий клопіт, а велике господарство – великий клопіт.
Звикай до господарства змолodu, не знатимеш на старість голоду.
У своєму дворі і в собаки хвіст догори.
Роби надворі – буде і в коморі.
У всякім подвір'ї є своє повір'я.
Дай, Боже, одежину шиту, а хату криту.
Хата не льодовня, не годиться снігу наносить.
У своїм дуплі сиди в теплі.
Не носи сміття під чужу хату.
Чужу стріху латає, а своя, як решето.
У порожню комору вовк не лізе.
Маю дві повні комори: в одній – злидні, в другій – горе.

Обряди та повір'я, пов'язані з будівництвом хат

Щоб велося й жилося добре, щоб усі здорові були, треба вибрати для хати щасливе місце.

Найпильніша увага зверталася на те, щоб під забудову не потрапила колишня дорога чи стежка, бо тоді в майбутньому житлі не буде спокою. Господар обирав місце для будівництва ранньої весни, там, де найшвидше сховався сніг і ґрунт підсихав на сонні. Звертали увагу також на те, щоб у тому місці не було великої роси вранці. Далі, розмітивши місце для будівництва, копали ями під сохи (кутні стовпи в каркасній конструкції хати). У них клалося три – дев'ять зерен жита і шматки житнього хліба або просто насипали чотири купки жита (спершу там, де буде покуть, потім там, де піч, далі – припічок і постіль). Удосвіта перевіряли: якщо жито лишиться незайманим, то можна сміливо будувати нову хату, місце вважалось сприятливим; якщо ж жито було розворушене або зникало – радили пересунути сохи в інше місце.

“Є люди, що визнають добрі місця. Насипають на ніч зерна купками на ті місця, де має бути слуп на хату. І коли три ночі поспіль нічого не розпорпає ті купки зерна, то там можна закопувати слупа, а коли розпорпані, то треба поступитись”.

Сприятливим місцем вважалось те, де лягала худоба. Сліди собаки, kota чи корови на місці нової хати вважалися доброю ознакою, тоді як сліди кінських копит чи слід людини – несприятливою. На місці будови клали чавун чи горщик, під нього на ніч, ховали овечу вовну. Якщо вранці вона була вологою, то й хата буде вогкою. На місці старої будівлі, спаленої блискавкою, ніколи не будували нової хати. На місці старої будівлі також не можна було будувати нової, не змінивши конфігурації будівлі, не можна було зменшувати площу (бо зменшиться сім'я).

Наступний етап будівництва – укладання угоди з майстрами. До них ставилися з надзвичайною шанобливістю, бо ж від їхнього вміння й сумлінності залежала майбутня доля хати й родини, в якій вона проживала. Господар повинен був виявляти чималу щедрість, пригощаючи майстрів під час закладки будівлі, вкладання сволоків і по завершенні будівництва.

Найбільш відповідальним моментом було закладання сволока. Сволок – це головна деталь конструкції хати, на якій тримається стеля. У деяких місцевостях називався “бальок” або “трам”. Сволок виготовлявся з товстого стовбура дуба чи липи, який обтесували, надаючи квадратної або прямокутної в зрізі форми. Найчастіше розміщення сволока повздовжнє (іноді траплявся поздовжній і кілька най більше три поперечні сволоків). Кріпився сволок або на особливих підсволокових сохах, або на верхньому зрубі.

У день закладання сволока господарка виносила майстрам горілку і хліб-сіль, перев'язувала сволок рушниками або хусткою і обгортала кожухом, вовною до верху, щоб хата була теплою. Майстрів частували і з добрими побажаннями бралися до закладин. Майстер міг закласти сволок і на чийсь голову. Іноді, незадоволений господарем, він стукав тричі обухом у “голову сволока” – частину, яка укладалася до покуття, й говорив: “Стукаю я сволок у голову, щоб стукало у голову господарю поки життя його сім'ї, і, щоб до свого віку він не дожив”(звідси зрозуміло, чому треба було добре частувати майстрів). Але найчастіше, почувши голос людини чи тварини, майстер закладав сволок на голову цієї істоти і вважалось, що вік останнього стає нетривалим. Тому під час закладин сволока рекомендувалось мовчати. Під голову сволока клався ладан як пересторога від блискавки, а в глухий кінець – шматок хліба, дрібні гроші, овеча вовна. Під сохи також клали гроші, вовну, жито. Так люди намагалися задобрити духів дерев і житла. На думку вчених, для цього спочатку використовували навіть людські жертви (так звана будівельнича жертва), згодом – тварин, а пізніше – гроші та інші господарські предмети. На сохах майстри нарублювали хрести, прописували дату закладання хати тощо. Господар обдаровував їх

хустками чи рушниками. Наостанок майстер сідав на вже встановлений сволок і примовляв: “А ну! Тепер я сів на сволок, давай мені, господарю, чарок сорок!” Розпочиналося частування.

Після зведення дерев'яного чи дерев'яно-хмизового каркаса, відбувалося мазання хати (мазаниці). Починалися вони з покладання стелі. Перед початком господар установлював на покутню соху страсну свічку. Мазали глиною з домішками соломи та гною. Починала мазати господиня з покутного кутка: розсівала збіжжя і закладала дрібні монети. Накидавши стелю, викладали глиною стіни. Після того знову відбувалося частування. “Приливай, господарю, гарненько, щоб стіна була гладенька та рівненька”.

Останнім обрядом були входини. Спочатку нову хату обкурювали ладаном, вовною і сміттям. Протоплювали до угару нову піч. Все робилося щоб вигнати з хати ворожих духів. Далі впускали в хату тварин: найчастіше це був кіт (звичайно гарний), іноді собаку, півня, курку тощо. Вважалося, що той, хто першим увійде до нової хати, найближчим часом помре. “Хто першим увійде в хату – чи кіт, чи собака, чи горобець, чи сорока залетить, – тому вік недовгий”. З речей найпершими вносили ікони й учинену діжу з тістом, на яку клали хліб-сіль, і спостерігали за тістом. Добрий підйом його віщував про добре життя в новій хаті. Заносили й стола, на який також клали хліб. Потім усі інші речі. Люди переходили до нового житла пізніше.

На межі, на бузині, на роздоріжжі, на могилі, на току не можна ставити хати, бо буде товктися. Не можна ставити хати й на таких місцях, де колись скоєно злочин (хтось когось убив, хтось повісився, зарізався), де закопане щось нечисте, бо буде видавати страх, товктися, водити. Хату ліпше ставити на рівному, на відсонні й на цілині – непорушеній землі, де місце тверде, нічого не осунеться.

Ставити хату треба зрання й навесні. Закладають хату всім кутком. Матеріал на хату купують у лісі – oprіч запаленого блискавкою.

Хто має страсну свічку (яка запалювалась під час “Страстей” упродовж 12 років), той може цілком безпечно поставити собі нову хату на бажаному місці, ніяка нечисть не зашкодить йому.

Не можна купувати матеріалу на будівлю з тої хати, де була незлагодa або вимерла вся сім'я, де велось недобре життя, бо “хіба ж то хата була?”

Коли входять перший раз у нову хату, то беруть із собою хліб, скатерку, рушник... За охоронців хати вважають ластівку (її не можна вбивати, бо помре мати), чорногуза (його не можна вбивати і гнізда не можна роздирати, розкидати, бо згорить хата).

Не можна починати будуватися високосного року, бо хата спустіє.

Як закладають хату, то не можна дерева впоперек дерева класти, щоб не померти.

Коли будують хату і зводять дах, то перев'язують рушниками сволоки, щоб хата була багата.

Коли закладаєш фундамент на хату, то треба класти на покуття гроші, щоб велися в хаті завжди.

Як роблять хату, то не можна бити по сволоку довбнею й сокирою, щоб голови не боліли. Ще кажуть: не буде в тій хаті життя доброго.

Збудувавши хату, обов'язково роблять вінок із квіток і ставлять на хаті.

Якщо перший раз людина заходить у новозбудовану хату, то конче треба щось дати в цю хату, покласти на стіл: гривню чи хоча б копійку, або так щось, щоб у цій хаті велися і гроші, і до грошей усе.

Не можна залишати хати на ніч незаметеною, бо вночі по хаті ходять ангели.

Як лопає в хаті посуд, сволок, скриня, двері, то це прикмета, що буде мрець у родині.

Не свищи в хаті, бо когось "висвищеш" (вибуде з рідної хати).

Не можна виносити сміття з хати, коли зайшло сонце, бо кусатимуть собаки (... бо хата згорить, бо настануть злидні, бо хазяїна винесеш – помре).

Не можна, прийшовши до хати, стояти, якщо в хаті є дівчина, а треба сісти, щоб старости сідали.

Не обмітай кругом себе, бо не вийдеш заміж.

Не треба замітати хати від столу до порога, а треба – від порога до столу, бо не заходитимуть старости.

Не треба вимітати з-під ніг, бо танцювати не вмітимеш.

Як є в хаті дівка, то хату годиться замітати від порога під піч. А по заході сонця зовсім не годиться мести.

У шапці гріх у хаті сидіти... Шапки на стіл не годиться класти.

Ложками не можна тарабанити, бо буде сварка в хаті.

Під сінешній поріг підкладають підкову, щоб у хаті гроші водилися.

Щоби йшли люди до хати і з хати, то кладуть під поріг підкови: одну ріжками до хати, а другу – з хати. Тоді люди, зокрема гості, йтимуть до хати і з хати.

Не можна переходити поріг хати однією ногою взутою, а другою босою, бо не оженишся (не вийдеш заміж).

Через поріг ніколи нічого не давай, бо сам проситимеш.

Не можна сідати на стіл, бо коли буде весілля, то коровай трісне наполовину.

Не можна сидіти за столом у шапці, бо стіл – це престол.

Не годиться стукати по столу ложкою або ножем, бо буде сварка.

Не можна вгощати на незастеленому столі, надто дівчину, інакше чоловік її буде лисим.

Не можна сідати їсти на куток стола, бо не вийдеш заміж (не оженишся).

Не можна виносити з хати стола, не покритого скатертиною, голого, бо в господі того, кому переноситься стіл, стане голо.

Не можна виходити з-за столу іншим боком, ніж сідав, бо дружина помре.

Ключів на столі не годиться класти, бо забуватимеш.

Не годиться плювати на вікна, бо на них завжди невидимо сидять ангели.

Не можна ставити на покуті віника – смертний гріх.

ПРИМІТКИ

1. Гонт – покрівельний матеріал у вигляді клинчастих дощочок з пазом у широкій частині (дерев'яна черепиця).
2. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1964. – С.318.
3. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1964. – С.305.
4. Мицик В. Священна країна хліборобів. Міста і селища трипільської цивілізації у міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць. – К.: Українське видавництво "Пульсари", 2006. – 261с.
5. Давня історія України в 3 х т. – Т.І. Первісне суспільство / Ред. колегія В.Н.Станко (від. ред.) та інш. – К.: Наукова думка, 1997. – С.236 –242.
6. Утилітаризм – від лат. Utilitas – користь, вигода.
7. Сумцов Н. Культурные переживания. Гл. 28. К истории хаты // Киевская старина. – 1889. – Т. 25. – С. 493.
8. Дяденко В. Традиція побілки житла.// Народна творчість та етнографія. – 1971. - №5. – С.52.
9. Хвойка В. Городища середнього Придніпров'я, їх значення, древність і народність // Труды XII Археологического съезда в Харькове (1902). - Б.М., 1905. – С.100.
10. Таранушенко С. Давнє поліське житло. // Народна творчість та етнографія – 1963. - №1. – С.8.
11. Плетениця – колода розрізана вздовж.
12. Тиблі – кілочки 4х4 см з твердого дерева.
13. Драниця, дранка – дерев'яні колени дошки.
14. Курниці – спеціальні сучки, прикріплені до нижніх слег.
15. Паланка – адміністративна одиниця на території Вольностей Війська Запорозького Низового.
16. За Д.Яворницьким.
17. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.І. – С.164-165.
18. Щоденник археологічних досліджень у с.Жовнині Черкаської області, 1968 р.
19. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.І. – С.250, 252.
20. Травень 1847 р., С.-Петербург.
21. Анісов В., Серeda Є. Літопис життя і творчості Т.Г.Шевченка. – К.: Дніпро, 1976. – С.196.
22. Кониський О. Подорож в рідні села Т.Шевченка. // Зоря – 1893 - Ч.5. – С.93;
Будзенко З. З історії оселі батьків Т.Г.Шевченка в Моринцях. // Народна творчість та етнографія. – 1982. - №4. – С.50.
23. Жур П. Труді і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т.Г.Шевченка. – К.: Дніпро, 2003. – С.22.
24. Гудченко З. Відтворення садиби батьків Т.Шевченка в селі Моринцях. // Пам'ятки України - 1986. - №3. – С.53.
25. Гоголь М. Вечори на хуторі біля Диканьки. – К.: Дніпро, 1975. – С.189.
26. Нечуй-Левицький І. Повісті. – К.: Дніпро, 2001. – С.293.
26. Нечуй-Левицький І. Повісті. – К.: Дніпро, 2001. – С.406.
27. Нечуй-Левицький І. Старосвітські батюшки та матушки: Повість-хроніка. – К.: Дніпро, 1985. – С.13.
28. Чинбарство – вичинка шкіри волів і коней, з якої шили взуття.
Кушнірство – вичинка шкіри овець для одержання овчини.
Лимарство – вичинка шкіри-сирцю.

29. Данилюк А. Шляхами України. Етнографічний нарис. – Львів: Світ, 2003. – С.14.
30. Цей прийом відомий на всьому Правобережному й Волинському Поліссі.
31. Свирида Р. Обладнання традиційного житла Правобережного Полісся. // Народна творчість та етнографія - 1979. - №3. – С.57.
32. Галамуци або балабухи – вальки з соломи та глини для мурування стін.
33. Данилюк А. Шляхами України. Етнографічний нарис. – Львів: Світ, 2003. – С.69.
34. Самойлович В. Народна творчість в архітектурі сільського житла. - К.: Держбудвидав УРСР, 1961. – 230 с.
35. Притула, кошара.
36. Хлів, стайня, шталів.
37. Борті – дупла дерев для бджіл. Борті використовували як оперті до землі, так і підвісні на деревах.
38. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишпнич. – К., 1989. – С. 401, 420-421, 423, 450.
39. Мартиненко М. Сукновальний промисел в с. Панському (Червоному) на Черкащині // Родовід. – 1992. – Ч.3. – С.22-25.
40. Прибега Л. Традиційні млинарські споруди України: Типологія, охорона та реставрація // Пам'ятки України. – 1998. – Ч.3-4. – С.54.
41. Чеснов Я.В. Бумага // Свод этнографических понятий и терминов. – Вып.3: Материальная культура. – М.: Наука, 1989. – С.18.
42. Вильсдорф Х. Мельницы, дробилки // Свод этнографических понятий и терминов. – Вып.3: Материальная культура. – М.: Наука, 1989. – С.83.
43. Маслов М.П. Розвиток селянського млинарства в Україні у XIX – 20-х рр. XX ст.: техніко-технологічні аспекти // Український селянин. – 2004. – Вип.8. – С.180.
44. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. // Історик Олена Компан: Матеріали до біогр. / Упоряд. Я.Компан. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2007. – С.225-226.
45. Таранушенко С.А. Вітряки // Народна творчість та етнографія. – 1958. - №1 – С.99.
46. Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. – К.: Либідь, 1995. – С.178.
47. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992. – С.164.

Бібліографія

1. Адруг А. Народні джерела мурованої архітектури Чернігова II пол. XVII – поч. XVIII ст. // Народна творчість та етнографія. - 1981. - №3 – С.63–68.
2. Андриевский А. Судьба киевских водяных мельниц // Киевская старина. – 1891. – Т.34. – №7. – С.131-133.
3. Артюх Л. Народне житло на Херсонщині II пол. XIX ст. // Народна творчість та етнографія. – 1970. - №4. – С.34–37.
4. Байбурин А.К. Восточнославянские гадания, связанные с выбором места для нового жилища // Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. – Ленинград, 1977. - С.123-130.
5. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л., 1983.
6. Баумгартен К. Жилище // Свод этнографических понятий и терминов. – Вып.3. Материальная культура. – М., 1989. – С.36-42.
7. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник: Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. – М., 1956.
8. Бодник А. Народная техника и терминология мукомольного домашнего промысла на Бойковщине // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1976.
9. Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського. Львівське відділення. – К.: Наукова думка, 1983. – 304 с.
10. Бойко А. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995.
11. [Брайчевський М.] Рядовий міщанський будинок у Києві XI – XIII ст. // Київська старовина. – К., 1972. – С.26-54.
12. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992. – 415 с.
13. Бутник-Сіверський Б. Українське радянське народне мистецтво 1941–1967. – К.: Наукова думка, 1970. – 214 с.
14. Бутник-Сіверський Б. Українське радянське народне мистецтво. – К.: Наукова думка, 1966. – 221 с.
15. Бушен В. Настінне малювання в Українській РСР // Народна творчість та етнографія. – 1960. - №4. – С.73-79.
16. Вильсдорф Х. Мельницы, дробилки // Свод этнографических понятий и терминов. – Вып.3: Материальная культура. – М.: Наука, 1989. – С.81-84.
17. Відейко М. Трипільська археологічна культура в Україні. // Народна творчість та етнографія – 2005. - №3. – С.22-25.
18. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
19. Гоголь М. Вечори на хуторі біля Диканьки. – К.: Дніпро, 1975. – 368 с.
20. Горленко В., Бойко І., Куницький О. Народна землеробська техніка українців. – К., 1971.
21. Гошко Ю. Промислове будівництво // Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. – К., 1987.
22. Грінченко Б. Словарь української мови. – К.: Видавництво академії наук Української РСР, 1959. – 4 т.
23. Гудченко З. Відтворення садиби батьків Т.Шевченка в селі Моринцях. // Пам'ятки України – 1986. - №3. – С.53-54.

24. Гудченко З. З історії оселі батьків Т.Г.Шевченка в Моринцях // Народна творчість та етнографія. – 1982. – №4. – С.49 – 52.
25. Гупало К. Подол в древнем Киеве. – К.: Наукова думка, 1982. – 127 с.
26. Давня історія України: У 2 кн. / Толочко П.П.(кер.), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь, 1995. – Кн.2 / Толочко П.П., Козак Д.Н., Моця О.П. та ін. – 224 с.
27. Давня історія України в 3 х т. – Т.І. Первісне суспільство / Ред. колегія В.Н.Станко (від. ред.), С.С.Березанська, В.М.Гладилін, М.І.Гладких, В.В.Отрощенко. – К.: Наукова думка, 1997. – 559 с.
28. Данилюк А. Давнє народне житло в Шацькому національному парку // Народна творчість та етнографія. – 1994. – №2-3.
29. Данилюк А. Замкнені двори на Поліссі // Народна творчість та етнографія. – 1975. - №4.
30. Данилюк А. Народне житло Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Народна творчість та етнографія – 1981. - №6. – С.75-78.
31. Данилюк А. Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся // Народна творчість та етнографія. – 1977. - №1.
32. Данилюк А. Традиційна поліська садиба і типи її забудови. // Народна творчість та етнографія – 1991. - №2. – С.53-58.
33. Данилюк А. Традиційне житлове будівництво в рівнинній частині Львівщини. // Народна творчість та етнографія. – 1990. - №2. – С.21-26.
34. Данилюк А. Українська хата. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с.
35. Данилюк А. Шляхами України. Етнографічний нарис. – Львів: Світ, 2003. – 256 с., іл..
36. Данилюк А., Бодревич-Буць О. Використання каменю в народному будівництві Поділля. // Народна творчість та етнографія. – 1980. - №1. – С.85–88.
37. Данилюк А.Г. Гуцульська гражда. // Жовтень. – 1978. - №10.
38. Данилюк А.Г. Періодизація розвитку народного будівництва Українського Полісся. // Народна творчість та етнографія. – 1982. -№6.
39. Денисик І. Вітряки і млини. // Пам'ятки України. – 1986. - №4. – С.47-48.
40. Діденко О. Віконне різьблення на Уманщині. // Народна творчість та етнографія – 1976. - №5. – С.40-43.
41. Дідик О. Хата дідова, хата батькова... // Черкаський край. – 1992. – 3 жовтня (№161).
42. Ділова документація Гетьманщини ХVІІІ ст.: 36. документів. – К., 1993. – 392 с.
43. Дяденко В. Традиція побілки житла. // Народна творчість та етнографія, 1971. - №5. – С. 44, 52-58.
44. Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага: Атрия, 1983. – 560 с.
45. Енциклопедія українознавства. – К.: Глобус, 1993-1996. – 5т.
46. Євтушок О. Традиційне і нове в народному житлі західного Полісся. // Народна творчість та етнографія. – 1985. - №5. – С.51-52.
47. Жур П. Труди і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т.Г.Шевченка. – К.: Дніпро, 2003. – 520 с.
48. З життя селян на Чигиринщині / Подав Марко Грушевський // Пам'ятки України. – 2002. – Ч.2. – С.127-135.
49. Заєць І. І., Гусев С. О. Модель трипільського житла з Південного Бугу // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 130–132.
50. Индивидуальный жилой дом: Каталог типовых проектов усадеб, домов для стр-ва в УССР / УкрНИИПграждансельстрой. – К.: Урожай, 1989. – 176 с.
51. Історія міст і сіл Української РСР, Черкаська обл. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1972. – 788 с.
52. Катерного М. Криниці на Україні. // Народна творчість та етнографія. – 1990. - №1. – С.13-21.

53. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: Техніка, 2000. – 144 с., іл.
54. Ковалів С. Гуцули. // Народна творчість та етнографія. – 1959. - №4. – С.118-124.
55. Кожолянюк Г. Етнографія Буковини. – Чернівці, 1999. – Т.1. – 384 с.
56. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. // Історик Олена Компан: Матеріали до біогр. / Упоряд. Я. Компан. – К., Вид. дім "Києво-Могилянська акад", 2007.
57. Космина Т. Сільське житло Поділля кінця XIX – XX ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 190 с.
58. Круц В. Поселення-гіганти. // Пам'ятки України. – 1986. - №1. – С. 16, 19-21, 58 – 60.
59. Круц В. А., Корвин-Пиотровський А. Г., Рыжов С. Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г. – К., 2001. – 109 с.
60. Круц В., Чабанюк В. Досліди з трипільського домобудівництва // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип. 11. – С.30-37.
61. Кульская О. А., Дубіцька Н. Д. Будівельні матеріали трипільської культури // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. I. – С. 325–334.
62. Кричевський Є. Ю. Звіт про розкопки жител (площадок) № 13, 23, 5 і 14 // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. I. – С. 179–284.
63. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця; Відп. Ред. О.В.Мишанич. – К., 1989. – XVI + 591 с.
64. Логвин Г. По Україні. – К.: Мистецтво, 1968. – 462 с.
65. Макушенко П.И. Народная деревянная архитектура Закарпатья. (XVIII – нач. XX вв.). – М., 1976.
66. Мала енциклопедія українського народознавства / За ред. С.Павлюка. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. – 832 с.
67. Маланчук В.А. Інтер'єр українського народного житла // Народна творчість та етнографія. – 1974. - №4.
68. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991.
69. Мартиненко М. Сукновальний промисел в с. Панському (Червоному) на Черкащині // Родовід. – 1992. – Ч.3 – С.22-25.
70. Маслов М. Будівництво та використання вітряків у господарствах промислових селян у другій половині XIII – першій третині XX ст. // 36. наук. праць. Серія "Історія та географія". – Харків: ОВС, 2002.
71. Маслов М. Розвиток селянського млинарства в Україні у XIX – 20 рр. XX ст.: техніко-технологічні аспекти // Український селянин. – 2004. – Вип.8. – С.177-181.
72. Милорадович В. Житье-бытье лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С.170-186.
73. Мицик В. Священна країна хліборобів. Міста й селища трипільської цивілізації у міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць. – К.: Університетське видавництво "Пульсари", 2006. – 261 с.
74. Музей народної архітектури та побуту в Переяславі-Хмельницькому. Фотоальбом. Упор. О. Полянського. – К.: Мистецтво, 1981. – 64 с.
75. Музей народної архітектури та побуту УРСР. / Авт. упор. А.Матвієнко, С.Верговський, Н.Зозуля та ін. – К.: Мистецтво, 1985. – 192 с., іл..
76. Музей народної архітектури та побуту УРСР. Фотопутівник. / Авт. упор. А.Матвієнко та ін. - К.: Мистецтво, 1981. – 94 с.
77. Музей народной архитектуры и быта УССР: Фотопутев. /А.Матвиенко, С. Верговский, Н.Зозуля и др. – К.: Мистецтво, 1985. – 188 с.
78. Нечуй-Левицький І. Повісті. – К.: Дніпро, 2001. – 426 с.
79. Нечуй-Левицький І. Старосвітські батюшки та матушки: Повість-хроніка. – К.: Дніпро, 1985. – 356 с.

80. Олійник О.Л. Про локалізацію запорізьких зимівників // Укр. іст. журнал. – 1992. - №10-11.
81. Орел Л. Украинские свадебные скрини // Декоративное искусство СССР – 1980. - №5. – С.48-49.
82. Ортинський І. Під покровом Богоматері – захисниці Києва і всієї України. // Народна творчість та етнографія. - 1999. - №5-6. – С.72-74.
83. Павлюк І. Нове в житті прикарпатців // Народна творчість та етнографія –1967. - №6. – С.48-51.
84. Пидопличко И. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К., 1969.
85. Пиріг П. Джерела Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) про млинарство на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2002. – №4. – С.24-28.
86. Повір'я. – К.: Т-во "Знання" України, 1992. – 48 с.
87. Прибега Л. Млинарські споруди українського села XIX – початку XX ст. // Народна творчість та етнографія – 1985. - №3. – С.54-57.
88. Прибега Л. Традиційні млинарські споруди України: типологія, охорона та реставрація. // Пам'ятки України – 1998. - №3-4. – С.53-59.
89. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. – К.: Наукова думка, 1989. – 480 с.
90. Приходько М.П. Житло робітників Донбасу. – К., 1964
91. Приходько Н. Некоторые вопросы истории жилища на Украине // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С.245-275.
92. Процев'ят Т. Сучасне сільське житло мешканців гірських районів Прикарпаття. // Народна творчість та етнографія. – 1990. - №4. – С.51-59.
93. Радович Р. Народне житло // Холмщина і Підляшшя. – К., 1997. – С.116-133.
94. Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини XIX – початку XX століття // Записки НТШ. – Т.ССХХХ: Праці Секції етнографії та фольклористики. – Львів, 1995. – С.79-106.
95. Радович Р. Традиційне сільське житло Підгір'я кінця XIX – початку XX ст. // Народознавчі зошити. – 1995. - №4.
96. Радович Р., Сілецький Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі зошити. – 1996. - №2.
97. Раппопорт П. Древнерусское жилище // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С.104-155.
98. Самойлович В. Жилий будинок колгоспника. – 2-ге вид. – К.: Держбудвидав УРСР, 1956. – 265 с.
99. Самойлович В.П. Народна архітектура України в ілюстраціях. – К.: Абрис, 1999. – 281 с., іл.
100. Самойлович В. Народна творчість в архітектурі сільського житла. – К.: Держбудвидав УРСР, 1961. – 230 с., іл.
101. Самойлович В. Народное архитектурное творчество Украины. – К.: Будивельник, 1989. – 343 с.
102. Самойлович В.П. Українське народне житло (кінець XIX – початок XX століть). – К.: Наукова думка, 1972. - 50 с.
103. Самойлович Ю. Художні особливості сучасного сільського житла Карпат. // Народна творчість та етнографія – 1981. - №1. – С.80-82.
104. Саноцька Х. Нове дослідження про народне житло. // Народна творчість та етнографія - 1992. - №2. – С.86-99.
105. Свирида Р. Обладнання традиційного житла правобережного Полісся. // Народна творчість та етнографія - 1979. - №3. – С.56-63.

106. Сілецький Р. Вибір будівельного матеріалу в українців (заборони, прикмети, звичаї, повір'я) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.37. – Ч.1. – Львів, 2002. – С.525-541.
107. Сілецький Р. Традиційне ворожіння про місце для житла українців // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С.426-440.
108. Сілецький Р. Форми сільських поселень в Українських Карпатах (XIX – початок XX ст.) // Народна творчість та етнографія . – 1989. - №2. – С.37-39.
109. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с.
110. Смолінський С. Вітряки України // Ватерпас. – 1999. – №18-19.
111. Стельмах Г. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. – К., 1964.
112. Стельмах Г.Ю., Приходько М.П. Українське народне житло: Програма-запитальник для збирання матеріалів до “Регіонального історико-етнографічного атласа України, Білорусії та Молдавії”. – К.: Наукова думка, 1969. – 28 с.
113. Стишова Н. Свято Покрови в народних уявленнях українців. // Народна творчість та етнографія – 1997. - №5-6. – С.60-67.
114. Стороженко Н. Из фамильных преданий и архивов. Мельницы в г. Козельце // Киевская старина. – 1891. – Т.36. – №3. – С.496-497.
115. Страшінець М. З історії борошномельного виробництва на Україні в другій половині XVI – середині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідом. зб. наук. праць. – К., 1994. – Вип.26-27.
116. Струнка М.Л. Українське народне житло // Радянська школа. – 1990. - №8. – С.47-55.
117. Струнка М.Л. Українське народне житло Миколаївщини (XIX-XX ст.) // Народна творчість та етнографія. - 1983. - №2.
118. Сумцов М. Слобожани: Історико-етнографічна розвідка. – Харків: Акта, 2002. – 282 с.
119. Сумцов Н. Культурные переживания. Гл.28. К истории хаты // Киевская старина. – 1889. – Т.25.
120. Таранушенко С. Вітряки // Народна творчість та етнографія. – 1958. – №1.
121. Таранушенко С. Давнє поліське житло // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №1. – С.8-23.
122. Таранушенко С. Житло на Слобожанщині // Записки НТШ. – Т.ССXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. – Львів, 1995. – С.33-78.
123. Таранушенко С. Клуні українського Полісся // Народна творчість та етнографія . – 1968. - №3.
124. Тиводар М. Весняні скотарські свята, обряди та вірування населення українських Карпат (друга половина XIX – середина 40-х років XX ст.). // Народна творчість та етнографія – 1990. - №5. – С.32-39.
125. Тищенко К. Механіка млинова. // Пам'ятки України – 1998. - №3-4. – С.60-64.
126. Українське народне мистецтво: народний декоративний живопис. – К.: Мистецтво, 1962. – 228 с.
127. Українські загадки. – К.: Культурологічне ПП "Боривітер", 2001. – 207 с.
128. Українські прислів'я та приказки. – К.: Дніпро, 1983. – 390 с.
129. Українські прислів'я та приказки. – К.: Т-во "Знання" України, 1992. – 96 с.
130. Урбанович Б. Традиційні вірування та звичаї, пов'язані з будівництвом житла на Покутті. // Народна творчість та етнографія. – 1987. - №2.
131. Фатєєв Є. Будуймо вітряні двигуни. – Харків: Держ. науково-технічне вид-во України, 1935.
132. Федака П. Внутрішнє планування та інтер'єр житла Закарпаття (II пол. XIX – поч. XX ст.). // Народна творчість та етнографія – 1985. - №5. – С.32-39.
133. Федака П. Залежність між формами сім'ї і народного житла в українських Карпатах (II пол. XIX – поч. XX ст.). // Народна творчість та етнографія – 1987. - №1. – С.18-24.
134. Федака П. Реліктові форми будівель на Закарпатті. // Народна творчість та етнографія. – 1980. - №2. – С.70-77.

135. Федака П. Тип двору на Закарпатті (II пол. XIX – поч. XX ст.). // Народна творчість та етнографія – 1983. - №2. – С.35-41
136. Федака П. Типи й варіанти народного житла Закарпаття (XIX – поч. XX ст.). // Народна творчість та етнографія – 1981. - №2. – С.69-72.
137. Федоренко П. Рудни Левобережної України в XVII-XVIII вв. – М., 1960.
138. Хохол Ю. Сельское жилище. – К.: Будівельник, 1976. – 175 с.
139. Цапенко М. Архитектура Левобережної України XVII-XVIII вв. – М., 1967.
140. Чепелик В. Первісток народного архітектурного стилю Шевченківської доби. // Народна творчість та етнографія – 1989. - №2. – С.3-10.
141. Чепелик В. Традиційна народна хата Київщини // Народна творчість та етнографія – 1992. - №5-6. – С.20-27.
142. Чеснов Я. Бумага // Свод этнографических понятий и терминов. – Вып.3: Материальная культура. – М.: Наука, 1989. – С.15-20.
143. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1964. – 621 с.
144. Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. – К.: Либідь, 1995. – 288 с.
145. Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. – К.: Будівельник, 1970. – 190 с.
146. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1990-1991. – Т.І. – 592 с.
147. Яворницький Д. Як святкували запорожці Новий рік. // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №1-2. – С.3-5.

ЗМІСТ

Вступ	3
Біленька хата – візитка України	4
Житло з погляду етнології	9
Найдавніші житла на території України	10
Хата трипільського періоду	11
Розвиток житла давньослов'янських часів, період Київської Русі	16
Хата козацької доби XVI – XVIII сторіччя	20
Батьківська хата Тараса Шевченка	38
Українська хата в XIX – I пол. XX ст.	59
Типи українських хат, конструктивні регіональні особливості	59
Головні елементи інтер'єру традиційного народного житла	61
Середня Наддніпрянина	62
Слобожанщина	92
Полісся	102
Поділля	110
Південь України	121
Карпати	121
1. Буковина	121
2. Бойківщина	124
3. Гуцульщина	125
4. Закарпаття	126
5. Лемківщина	127
6. Покуття	127
Малі архітектурні форми	128
1. Криниці	128
2. Вулики	132
3. Огорожі	136
4. Місця відпочинку	137
Млини	137
Водяні млини	139
Вітряки	141
Українське житло другої половини XX – початку XXI ст.	147
Північ і центр України	147
Батьківська хата В'ячеслава Чорновола	160
Захід України	165
Південь і схід України	167
Про українську хату – народними вустами	170
Легенди	170
Загадки	170
Прислів'я та приказки	173
Обряди та повір'я, пов'язані з будівництвом хати	178
Примітки	181
Бібліографія	183

УДК 398.341:94(477)
ББК 63,5(4УКР)-423
М31

Масненко В. В., Ракшанов В. Б.
Українська хата. Науково-популярне видання. –
Черкаси: Брама–Україна, 2012. – 190 с.: іл.

ISBN № 978-966-453-115-0

Масненко Віталій Васильович
Ракшанов Володимир Борисович

УКРАЇНСЬКА ХАТА

Науково-популярне видання

Технічний редактор
Бондар Сергій Олександрович

Комп'ютерна верстка
Ракшанов Володимир Борисович

Коректор
Маснюк Валерій Левкович

Надруковано коштом авторів

Здано до набору 01.05.2012.
Підписано до друку 15.07.2012.
Формат 60х84 /8. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 8,45
Вид. №139. Замов. 140. Наклад 300 прим.

Друкарня НДІТЕХІМу
18000, Черкаси, б-р Т. Г. Шевченка, 205
Тел.: (0472) 45-29-44

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовників і розповсюджувачів
серія ДК № 1996 від 28. 10. 2004 р.
18000, Черкаси, вул.. Слави 4, к. 24
Тел..(0472) 56-47-70, E-mail: book_brama@ukr.net

Масненко Віталій Васильович

Народився 1 грудня 1963 р. у Черкасах.
У 1986 р. закінчив історичний факультет
Харківського університету. Доктор історичних
наук, професор. Завідувач кафедри історії та
етнології України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького.
Голова Осередку Наукового товариства імені
Шевченка у Черкасах. Автор понад 400 наукових й
науково-популярних праць.

Ракшанов Володимир Борисович

Народився 26 серпня 1956 року в с.Мекедівка
Драбівського району Черкаської області. У 1995
році закінчив Київський Національний університет
імені Тараса Шевченка інститут журналістики.

Написав книжки:

"Абетка для малечі" Черкаси "Сіяч", 1993 р.,

повість "Лорнет старої діви" Черкаси

"Сіяч", 1993 р.,

"Творчість гетьмана Івана Мазепи, його
постать у світовій літературі і

публіцистиці" Черкаси "Засвітки", 1995 р.,

"Будять дзвони" (оповідання) Черкаси "Засвітки", 2000 р.,

"Гетьман Іван Мазепа" Черкаси "Відлуння-Плюс", 2005 р.,

"Чумаки, чумаченьки" Черкаси "Відлуння-Плюс", 2006 р.,

"Життєпис Івана Мазепи" Черкаси "Відлуння-Плюс", 2007 р.

"Привіт, Америко!" Черкаси, друкарня НДІТЕХІМу, 2011 р.

Член Національної спілки журналістів України з 1995 року.